

Національна академія наук України

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

М.Дмитрієнко, Ю.Савчук

**КОРОТКИЙ НАРИС
МІСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ
ПОДІЛЛЯ**

Київ 1994

Дмитрієнко Марія Федорівна — доктор іст. наук, зав. відділом спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України.

Савчук Юрій Костянтинович — аспірант відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України.

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор),
В.Ф.Верстюк, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, О.Ф.Овсієнко,
В.А.Смолій, О.І.Ганжа (відповідальний секретар), *І.С.Хміль.*

Рецензент член-кореспондент НАН України *Ф.П.Шевченко*

Літературний редактор *В. В.Стехун*

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*

Коректор *С.М.Пільчевська*

Набір підготувала *І.М.Варганова*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове

ГОЛОВНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГЕРБІВ ТА ОСОБЛИВОСТІ
ПРОЦЕСУ МІСЬКОГО ГЕРБОТВОРЕННЯ
НА ПОДІЛЛІ

Старовинні міські герби є незвичайними літописцями історії. Ці безпристрасні свідки багатьох історичних перипетій належать до тих історичних пам'яток, в яких графічно, за допомогою особливої знакової системи відображено реальні явища та події, що мали місце в певному регіоні, зафіксовано все визначальне, що відбувалося довкола і стосувалося землі, на якій стояло те чи інше місто.

З гербових емблем довідуємося про географію й природні багатства краю, головні господарські заняття і культуру населення, його боротьбу проти поневолювачів упродовж століть, звиягу і стійкість наших предків, про економічне становище та адміністративний статус міста.

Саме через це бажання ознайомитись із старовинними міськими гербами є своєрідним проявом любові до минулого свого міста, краю, Батьківщини, яка свідчить про невмирущість культури народу.

Символіка територіальних гербів, створених на українських землях, відзначається розмаїтістю зображень. У ній зафіксовано і світосприймання наших предків, і світоглядні елементи, й історичні події та легенди, фольклорні традиції, побут. Трапляється, що за товщею літ зміст того чи іншого символу губиться. І сьогодні ми часто не маємо змоги «прочитати» герб так, як він сприймався його творцями. Атрибуція герба — складна річ. Підвищити інформативну віддачу історичної пам'ятки можна тільки за допомогою прийомів і методів теоретичної геральдики, що займається аналізом та систематизацією елементів герба,

геральдичною термінологією. Саме геральдика, її знання допомагають правильно прочитати герб, оцінити закладену в ньому інформацію, з'ясувати «натяки» на певні історичні події.

Останній понад сімдесятирічний період нашої історії негативно позначився на процесі герботворення і, звичайно, на геральдиці— спеціальній дисципліні історичного циклу, що досліджує світові системи гербів як особливих символічних знаків, їх функціональні особливості в суспільстві. Науку про герби було віднесено до розряду віджилих свій вік систем знань, які, мовляв, тягли «архаїку» феодалізму в «світле комуністичне майбутнє», відволікаючи історичну думку на дослідження пам'яток жорстокої, зловісної епохи суцільної темряви духу, де тільки й знали, що боролися і гнітили, вибухали повстаннями і жорстоко розправлялися, убивали, руйнували, знищували, палили!?!

Вилучення територіальної символіки і заміна її у всіх сферах вжитку, зокрема на печатках, виключно на герб новоствореної держави призвели до цілковитого занепаду геральдики як практичної (герботворення), так і теоретичної. Більш того, державний герб вижив у цій ситуації тільки через те, що не можна було декретами скасувати основні державні атрибути — прапор, гімн, герб, державну печатку, гроші, які застосовувалися у взаємозносинах між країнами світового співтовариства (протоколи зустрічей глав держав, кредитні розрахунки, скріплення печаткою міждержавних угод тощо).

Найбільше при цьому постраждала історична наука, особливо її дипломатичний, сфрагістичний, генеалогічний, вексиллологічний, нумізматичний та інші напрями досліджень, безпосередньо пов'язані з геральдикою. Політична й соціальна історія була позбавлена інформації значної ваги. Адже геральдика фіксувала наявність союзів, територіальні зазіхання, династичні шлюби, містила дані про демографічні процеси в середовищі панівних класів, які, приєднуючи, завойовуючи чи колонізуючи землі, прилегли до підвладних їм територій, вдосконалювали герби.

Геральдичний матеріал зовсім не використовувався авторами й тих рідкісних творів, що висвітлювали історію суспільної свідомості, соціальну психологію. Це при тому, що відтворення психологічної атмосфери епохи середньовіччя неможливе без інформації з геральдики, яка, крім усього іншого, несе змістовне художнє навантаження, як неможливий без неї аналіз ставлення до гербів (в цілому чи до конкретного того чи іншого герба)— риси, притаманної менталітету епохи або ж різним соціальним верствам.

Історію розвитку вітчизняної геральдики, зокрема української територіальної, ще не написано. Українська геральдика досі залишається занедбаною галуззю історичних знань, хоча тепер вже було б прикро за колег, коли б їм довелося, як і кілька років тому, доводити, що вона є невід'ємною частиною нашого минулого.

Відаючи належне вченим за те, що вони зробили у дореволюційний час у справі вивчення багатющої геральдичної історії й дослідження гербів як пам'яток культури, зауважимо, що й ними матеріал з української геральдики не було навіть систематизовано. Винятком є хіба що перша і єдина праця з шляхетської геральдики «Малороссийский гербовник»¹, яка належить перу визначних учених — В.К.Лукомського та В.Л.Модзалевського. Кілька праць і статей, які з'являлися в перші пореволюційні роки, були присвячені або ж обґрунтуванню появи нової державної символіки, або загальним питанням геральдики, знову-таки пов'язаним з процесом сучасного їм герботворення.

Тільки пізніше, в епоху «відлиги» та в 70—80-ті роки геральдика поповнилася дослідженнями, автори яких з позицій панівної ідеології розглядали як загальні, так і конкретні питання появи і розвитку територіальних емблем, печаток, гербів у загально-російському контексті. В працях В.К.Лукомського, А.А.Уранова, А.В.Арциховського, О.І.Кам'янцевої, М.В.Устюгова, Н.Ф.Демидової, В.І.Стрельського, В.С.Драчука, В.В.Румянцевої містилися матеріали про становлення і розвиток вітчизняної територіальної геральдики, визначалися роль і значення міського герба в суспільному житті Росії здебільшого стосовно періоду XVIII—XIX ст. Що ж до українських міст, специфіка історичного розвитку яких відносить початок процесу герботворення до значно давнішого часу, то генезис територіального герба в Україні досконало так і не був простежений.

Відомо, що територія, на якій сформувалася українська нація, поділяється на кілька специфічних історико-культурних зон, які різняться між собою історією, культурними та побутовими традиціями, напрямками господарського виробництва тощо. Оскільки в певні періоди вони входили до складу різних державних утворень, це позначилося й на процесі територіального герботворення, що в добу середньовіччя охопило усі країни світу. Галичина, Буковина, Волинь, Поділля, Київщина, Сіверщина, Слобожанщина, Наддніпрянщина, Південь мають суттєві особливості як у загальному процесі герботворення, так і в семантичних витоках геральдичної символіки. Отже, перед

тим як досліджувати геральдику України в історичній ретроспективі, варто, на нашу думку, простежити її історію в окремих українських землях, що дасть можливість визначити загальні для всіх і особливі для кожного регіону риси герботворення. Монографія В.Румянцвої «Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма» (К, 1986) започаткувала комплексне дослідження цієї проблеми у наш час. Тепер на черзі — Поділля з його багатющим геральдичним матеріалом.

Коли ж і за яких обставин з'явилися міські герби, зокрема в Україні? У вчених немає одностайності з цього питання. На думку деяких дослідників, найперші з них відомі ще до початку нашої ери. Витоки ж гербової традиції українських міст вчені вбачають у князівських знаках та емблемах, поширених у Київській Русі ще до монгольського завоювання, простежуючи їх зв'язок із загадковими знаками Північного Причорномор'я. Інші вважають, що міські герби виникли в Західній Європі на певному історичному етапі еволюції міста в епоху середньовіччя і виконували роль символів місцевого самоврядування, зовнішнього атрибута, виразника особливих юридичних прав та привілеїв його жителів, пізніше служили розпізнавальним знаком міста як центру територіально-адміністративної одиниці. XV—XVIII століття вважають періодом їх найбільшого поширення.

Розбіжності у визначенні появи, генези та функцій міських гербів, на нашу думку, зумовлені кількома обставинами. По-перше, попри зовнішню функціональну і образну подібність між гербами європейського Заходу і Сходу існували суттєві відмінності, про що свідчить сама етимологія слова «герб». Якщо в країнах Західної Європи поняття «герб» походить від слова «зброя» (у французькій, німецькій, італійській, англійській мовах) і уособлює ознаку воїна, тобто розуміється як особиста відзнака лицаря, закутого в панцир, то в слов'янських мовах цей термін у кореневій основі має слово «спадщина» (чеській, польській) і засвідчує родинні відносини власників герба, природну сув'язь між прашурами й нащадками, єдність роду в поколіннях. З урахуванням цього вчені виділили дві окремі геральдичні системи — польську й західноєвропейську.

По-друге, розбіжності зумовлені й тим змістом, яким наповнюють сам термін «герб» різні дослідники. Так, одні з них вбачають у гербі наступника різного типу знаків власності, традиція побутування яких сягає світанку людського **суспільства**. Інші — визначають домінуючою функцією герба як розпізнаваль-

ного знака, створеного у відповідності з певними правилами, усталеними звичаями, традиціями. На полярних позиціях перебувають дослідники, що пов'язують виникнення інституту герба з певним ступенем розвитку міста як соціального організму, визначаючи обов'язковими його ознаками «канонічність» та легітимність (затвердження верховною владою), й ті, для кого подібні критерії є формальними (головною соціальною функцією міського герба вони вважають роль емблеми міста). Згідно з міркуванням останніх всі інші функції є похідними і характерними лише для певної історичної епохи. Отже, і в давнину, і в наш час герб був емблемою міста, але за феодалізму він був ще й ознакою окремих привілеїв міської громади.

Зазначену відмінність виразно охарактеризував у статті «Герб як історичне джерело» один з основоположників геральдичної науки в Росії В.К.Лукомський. «Зміст герба в ширшому тлумаченні цього слова, — пише, зокрема, він, — розуміють як будь-яке графічне зображення, яке так чи інакше символізує певну територію (країну або поселення), юридичну організацію, цілу родину або окрему особу, як її члена, а також власність, яка належить переліченим об'єктам володіння. Таке розуміння слова "герб" схилиє багатьох істориків вбачати прототипи гербів у різнорідних розпізнавальних знаках, які з'являються на світанку людської цивілізації й мають частково культове, частково правове майнове значення: тотемах і т.ін. _ в прямому і в вузькому тлумаченнях цього слова — як графічних зображень, які мають певну композицію, що будується із сукупності прийнятих елементів, й виражену на основі деяких усталених, хоч і умовних правил»².

По-третє, часто історики змішують два різні питання: історичні корені, витоки герба як носія певних соціальних функцій та обставини й час його появи. Зокрема, йдеться про значення, зміст, себто ознаки, що стали визначальними у створенні герба, за якими він сприймався сучасниками. Як відомо, міським гербам передувала ціла система символічних знаків, різних за своїм характером і функціями. Частина з них згодом увійшла до символіки деяких міських гербів.

Це, на нашу думку, не дає підстав ототожнювати соціальну роль і функції прототипів гербів та власне гербів, оскільки ці знаки-символи належать різним епохам і наявність або відсутність одних жодною мірою не означала обов'язкову появу інших. Міські геральдичні емблеми виникли тільки в умовах певної епохи як атрибут міської влади.

У новітніх дослідженнях визначення герба набуло уточнення й цілого ряду доповнень. Прийнято вважати, що він являє собою конвенційний за суттю розпізнавально-правовий знак, створений згідно з усталеними правилами. Зокрема Н.Соболева схильна вважати обов'язковою ознакою герба його затвердження верховною владою³. Таке міркування, на думку деяких істориків, є спірним і не завжди виправданим⁴.

Ми поділяємо точку зору тих науковців, які вбачають у побутуванні міського герба, основна функція якого була ідентичною функції будь-якого герба як знака, «...показник певного розвитку міської організації й символ міського суверенітету, що знаменує надання місту певних прав»⁵, наслідування та зв'язок із західноєвропейською традицією використання міського знака⁶.

Прибічники цієї позиції пов'язують появу міських гербів на території України із запровадженням у містах самоврядування на основі Магдебурзького права⁷. Першими того дістали міста Галичини на початку XIV ст., Поділля, потім — Волині, пізніше — Київщини, Сіверщини, Наддніпрянщини, Слобожанщини і врешті — півдня.

Коли ж ми називаємо певні українські землі, то вкладаємо у ці визначення конкретні територіальні поняття. Стосується це і Поділля, яке можна досліджувати в історико-географічному, адміністративно-територіальному і політичному аспектах. Розглянемо кожен з них конкретно.

Назва «Поділля» вперше з'явилася, на думку вчених, у XIV ст. і затвердилася за краєм у часи литовського панування. Про це засвідчують документи, які наводить дослідник історії Поділля М.Симашкевич у другій пол. XIX ст. у своїй праці «Историко-географический и этнографический очерк Подолии»: «У руських літописах» вона зустрічається під 1363 р- «И оттоли от Подоля изгна (Ольгерд), власть татарскую». Термін «Подільська земля» у розумінні «Поділля» вперше трапляється у грамоті князя Олександра Коріатовича Смотрицькому домініканському монастирю, писаній 1375 р. Князь називає себе в ній «господарем землі Подольской». Спадкоємці братів Коріатовичів вважали себе вже «князями Поділля». Ще раніше край називали «Пониззям», що зрештою рівнозначно назві «Поділля», бо обидві вони походять, вірогідно, від скорочення більш давніх назв «Русь низинна» чи «Русь дольна», що входив до складу Галицько-Руського князівства. Так, у книзі «Zbiór dziejów polskich» під 1351 р. зазначено: «Татари, Ольгердом одним з Великих князів

литовських виманені (вигнані), Русь низинну, яку Поділлям називаємо,— зпустошили». В іншому місці Кромср називає Снитка з Мельштина «Пан низинної Русі або Поділлі». Із середини XIII ст. вона зникає з літописів (останній раз трапляється під 1240 р.⁸ З XIV ст. в офіційних актах вже писалося «Земля Подольська»⁹. Звідси — й воеводство Подільське, а у пізніші часи — й Подільська губернія.

За часів Галицько-Волинського князівства Поділля ще не мало чітко визначених меж. Воно включало тоді землі басейну Південного Бугу та північну частину басейну Дністра. На заході та південному заході межа проходила по річках Стрипа, Сереті й Дністру. Східна межа чітко не визначалася. Це залежало від того, з яким політичним статусом ототожнювали територію. Так, літописці XVI ст. навіть XVII ст. відносили до подільських земель не тільки Брацлав, а й Житомир, Кременець, Звенигород, Червоноград, Теревовль, Збараж, Скалу і навіть Черкаси. О.Гваньїні у своїй відомій «Хроніці Європейської Сарматії» (одне з видань у польському перекладі з'явилось 1860 р., де редактор переіменував автора у О.Гвагніна) так характеризує межі подільської землі: «Краї Подільський — надзвичайно просторий, з півдня він сягає кордонів Молдавії та Валахії, а зі сходу понад річкою Дон біля Меотійського озера (Азовське море), біля моря Євксинського (Чорне море) до самих татар Перекопських об'єднує в собі просторі й необроблені поля»¹⁰. З часом, коли на Поділля почали зазіхати сусіди, межі його змінювалися відповідно до політичних перипетій.

Впродовж віків на цій території існували різні адміністративні утворення. Татари утворили тут Подільський улус, що поділявся на Подільську та Брацлавську тьми. Литовський князь Вітовт, якому Поділля належало до 1430 р. розширив свої володіння до Чорного моря. За литовського панування до Поділля належали Бакота, Смотрич, Кам'янець, Межибіж, Теревовля, Червоноград, Скала, Сокоlecь, Кременець, Збараж, Хмільник, Вінниця, Брацлав і навіть Черкаси. Загарбницька політика Литви й Польщі сприяла консолідації земель Поділля, що тісно пов'язані єдністю території, звичаїв народу, його менталітетом, історичною долею. Втім цей період виявився нетривалим. У XIV — на початку XV ст. Поділля являло собою самостійну область поряд з литовськими областями. Документи, що збереглися, підтверджують це".

Польсько-литовські війни 1431—1433 рр. поклали початок поділу Поділля на частини. На землях, що відійшли до

північно-західної Польщі, було утворене Подільське воєводство (1434—1793). На півночі межа його проходила водорозділом басейнів річок Прип'яті, Бугу та Дністра, на схід від «Гончарихи» повертала на південь, йдучи майже паралельно меридіану (приблизно 2*15") до Мурафи, яка слугувала кордоном від гирла Мурашки до свого впадіння в Дністер. На заході (не займаючи староства Тсребовльського, яке посідало якесь осібне місце між Поділлям та землею Галицькою) воєводство обмежувалось ділянкою нижнього Серету, до якого прилучалась невелика наддністрянська смуга між низинами Джурина й Стрипи¹².

Південно-східна частина Поділля, т.зв. Брацлавщина, після поділу перебувала у складі Литви до Люблінської унії. З 1566 р. вона поряд з іншими литовськими областями була перетворена на воєводство, до якого увійшло три повіти — Брацлавський, Вінницький та дещо пізніше Звенигородський. На півдні межі Брацлавщини виходили до Дністра та річок Ягориик і Кодима, за якими лежав татарський степ, на сході — до річок Вись і Синюха.

Впродовж майже трьох з половиною віків, тобто за весь час польського володарювання в краї, такий розподіл Поділля залишався без змін.

Після 1793 р. коли землі Поділля відійшли до Росії, було утворено Подільське і Брацлавське намісництва (губернії). До Брацлавського намісництва входило 13 округів: Брацлавський, Вінницький, Хмільницький, Літинський, Сквирський, Гайсинський, Тульчинський, Ямпільський, Махнівський, Могилівський, Липовецький, П'ятигорський та Бершадський¹³. В лютому 1796 р. центром Брацлавського намісництва стало місто Вінниця.

До Подільського намісництва входило 12 округів: Кам'янецький, Ушицький, Вербовецький, Грудецький, Зінківський, Летицький, Проскурівський, Старокостянтинівський, Базалійський, Ямпільський (що на Волині), Кременецький і Дубенський¹⁴. Такий поділ проіснував недовго.

Згідно з указом Павла I від 12 грудня 1796 р. намісництва ліквідували. Правобережну Україну, що була колись під Польщею, було поділено на три губернії: Київську, Волинську і Подільську. Центром Подільської губернії стало місто Кам'янець-Подільський¹⁵.

У 1804 р. до складу Подільської губернії входило 12 повітів: Кам'янецький, Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Летицький, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький, Ямпільський. Територія губернії в цих межах була значно меншою від теренів історичного Поділля

й становила 773 кв. милі. Такий адміністративно-територіальний поділ залишався в імперії незмінним до світової війни.

Оскільки більшість гербів міст Подільського краю, як-от: Вербовця, Гайсина, Гранова, Кіблича, Хмільника, Вінниці, Сальниці та інших з'явилася саме як атрибути Магдебурзького права, варто простежити його застосування на українських землях й на Поділлі, зокрема.

Магдебурзьке право (інакше — німецьке право) — феодальне міське право, за яким місто звільнялося від управління і суду феодала. Виникло воно у XIII ст. у м.Магдебурзі, звідси походить і назва. Магдебурзьке право визначало порядок виборів й функції міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опікунства, успадкування, норми покарання за різні види злочинів. Протягом XIII—XVIII ст. воно поширилось, крім Західної Європи, у Чехії, Угорщині, Польщі, Литві, а звідти — на територію Білорусі та України. Магдебурзьке право мало тут свої особливості.

Українські історики суперечливо оцінюють значення і роль цього права в історії міст. В.Владимирський-Буданов, В.Антонович, М.Грушевський у своїх дослідженнях акцентують увагу на негативних наслідках його запровадження в містах України. Протягом останніх десятиріч дослідники змінили свої погляди на цю проблему, зокрема щодо господарської діяльності та військових завдань міст. Так, вони вважають, що його поява відіграла в цілому позитивну роль, сприяючи розвитку міської промисловості й торгівлі, заселенню міст, приваблюючи пільгами купців та ремісників⁶.

Слід підкреслити, що надання польськими королями містам України привілеїв на користування магдебургією було водночас важливим заходом у вирішенні воєнних проблем, захисту та оборони краю. Оскільки на міський уряд покладалась відповідальність на захист міста, він був зобов'язаний будувати укріплення — вали, рови, споруджувати кріпосні стіни або навіть фортецю.

Не заглиблюючись у деталі дискусії, яка триває серед істориків і нині (це тема спеціального дослідження), погодимось з тим незаперечним фактом, що магдебургія стала невід'ємною рисою історичного минулого українських міщанських громад. Саме з тих часів увійшли в українську мову призабуті нами слова та прислів'я: вйіт, бурмистр, райці, лавники, «краще бути вйітом в селі, ніж лавником у місті», а в свідомість та культуру — парості цивілізованого західноєвропейського права.

Майже п'ять століть керувалися Магдебурзьким правом й міщани Поділля¹⁷. Після захоплення Правобережної України Росією (1793 р.) магдебургія в українських містах почала обмежуватися й згортатися, а у 1831 р. була остаточно скасована імператорським указом, що, власне, було абсолютно законним явищем

Сьогодні в суверенній Українській державі гостро постало питання створення на основі віками освяченої традиції державних атрибутів. Затверджено малий державний герб-тризуб, синьо-жовтий національний прапор визнано за державний, лунає музика державного гімну, перебуває у стані творення система державних відзнак-нагород, випущено перші українські поштові мініатюри — марки, друкуються, а незабаром і будуть введені в обіг паперові гроші-купюри кредитних білетів, з'явиться дзвінка українська «копійка» — все з національною символікою.

У ряді регіонів на порядок денний вноситься питання про необхідність створення міських гербів або прийняття зображень емблем, що існували у давні часи. Оскільки кількість фахівців з геральдики в Україні можна перелічити на пальцях, часто трапляється, що місцевими силами ніяк не можна провести висококваліфіковану експертизу пропонуваніх на затвердження знаків. Урядовці інколи вирішують питання на рівні «подобається — не подобається», зовсім не звертаючи уваги на кричущі з огляду спеціалістів з геральдики та правил науки недоречності, що трапляються через незнання історії краю, колористики, правил побудови герба, трактування геральдичних фігур, міфологічних та релігійних зображень, законів графічного відтворення стихій, планет, рослинного й тваринного світу тощо.

Щит із внесеними в його поле фігурами — це тільки головна частина герба, навколо якого розміщуються інші, менш значущі. Для земельних міських гербів створено цілу систему баштових корон (вінців), що прикрашають емблему залежно від адміністративного статусу міста.

Ця праця — перше подібне дослідження з геральдики, видане українською мовою. Звичайно, невиявленість ряду важливих матеріалів, що перебувають в архівосховищах, зокрема у Польщі, не дали можливості розставити всі крапки над «і». Все ж вважаємо, що вміщені тут матеріали можна використати, коли в цьому постане потреба перезатвердження емблем міст Поділля.

МІСЬКА ГЕРАЛЬДИКА ПОДІЛЛЯ ПЕРІОДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Ми не маємо повних даних щодо того, яка кількість подільських міст та містечок користувалася магдебургією, оскільки багато архівних документів втрачено. Отже, сучасні дослідники значною мірою змушені ґрунтувати свої студії на інформації з пізніших історичних документів та джерел. За нашими підрахунками, зробленими на основі аналізу архівних матеріалів та краєзнавчої літератури XIX ст., протягом XIV—XVIII ст. магдебургією користувалися 53 подільські містечка. У XV ст. воно діяло у п'яти містах Подільського воєводства: Смотричу (1448), Ярмолинцях (1455), Хмільнику (1448), Зінькові (1458) та Червонограді (1448). Протягом XVI ст. міський устрій на основі Магдебурзького права вибудовувався ще у 19 містах: з них 16 — Подільського воєводства — Черчому (1578), Дунаївцях (1592), Фельштині (1584), Чернокозинцях (1578), Летичеві (1537), Чорному Острові (1556), Старій Синяві (1543), Уланові (1552), Шаравці (1588), Гусятині (1559), Скалі (1510), Барі (1540), Ялтушкові (1548), Межирові (1591), Шаргороді (1588), Підфіліпові (1510) та у 3-х — Брацлавського воєводства: Брацлаві (1564), Літині (1578) й Немирові (1581). Лише протягом першої половини наступного століття королівські привілеї було даровано ще 16 містам. З них 15 були містами Подільського воєводства — Жванць (1646), Збриж (1646), Сатанів (1641), Миньківці (1637), Пилява (1640), Сальниця (1607), Новий Костянтинів (1600), Деражня (1614), Михалполь (1605), Барок (1615), Копайгород (1624), Вербовець (1607), Жван (1638), Борщів (1629), Каспарівці (1619), а також Вінниця (1640) Брацлавського воєводства. Пізніше, у XVIII ст, його дістали ще 6 міст Подільського воєводства: Шатава (1782), Татариськи (1785), Літнівці (1748), Берлінці Польові (1767), Окопи (1700), Мельниця (1767) та 6 міст Брацлавського — Янушгород (1760), Юзефгород (1746), Гайсин (1744), Гранів (1744), Кіблич (1744), Латанць (1744)».

Розвинута традиція магдебургії на Поділлі є важливою передумовою розвитку геральдичних процесів. Адже разом з королівським привілеєм, що надавав місту право самоврядування, надсилались герб і печатка.

За усталеною традицією малюнок герба зображувався кольоровими фарбами посередині великого тексту привілею, що, як правило, розпочинався словами: «Надаємо місту право і звільняємо його від усякого суду, влади і звичаю польського, литовського і

руського, і намісникам нашим, урядникам і суддям, забороняємо назавжди в це право втручатись і міщан до свого суду притягати»²⁰. Тут же, як правило, вказувалося, що на печатці для затвердження актів і справ міських має бути зображення міського герба*. Відомий польський дослідник гербової традиції міст Речі Посполитої М.Гумовський зазначав, що герба не зображували тільки на найстаріших королівських привілеях, які виходили з XV ст., пізніше вони набували його завжди²¹.

Міський герб як символ самоврядування міста, його судової, військової та господарської автономії діставався його жителям нелегко, часто треба було подолати багато політичних та економічних перепон. Для прикладу, плата за «незалежність» Вінниці становила значні суми, які зобов'язувалася платити міщанська громада королівському старості Яну Одрживольському: чинш з кожного дому по 10 грошів на рік, крамарі — по 7 злотих і 15 грошів, цехові — по 3 злотих, а ті, що мешкають у найманих будинках, — по одному злотому. Ще 7 років належало платити «воловщину» — від 10 волів до одного вола; від кожного дому визначено податку на рік по 1/2 мірки вівса²².

Тому міський герб як символ самоврядування міста, набутих особливих юридичних прав, привілеїв та пільг, що вирізняли його поселенців з-поміж інших, користувався у жителів особливою повагою.

Герб становив предмет неабияких гордощів. Його зображення було обов'язковим на міській ратуші**. Ним прикрашався в'їзд до міста. Так, герб Кам'янця — зображення св. Юрія-змієборця — можна й нині бачити викарбуваним у камені на Руських воротах²³. Оскільки герб мав не тільки представницькі функції, а й вказував на приналежність власності, тобто був зовнішнім виразником особливих прав, він знайшов і своє практичне застосування, і, насамперед, у міському діловодстві та торгівлі. Його позначення на місцевих виробках було гарантією добротної товару. Так, з-поміж доходних статей, які отримувало місто, надавалося постій-

В джерелах та літературі не завжди розмежовуються поняття «міський герб» і «печатка», ототожнюються їх зображення. Це властиво, зокрема, для польських дослідників. Зважаючи на усталену традицію надання містам Магдебурзького права, а відтак печатки й герба, певною мірою це виправдано. На цій позиції перебувають і сучасні дослідники української геральдики. Ми також схильні вважати, що на час запровадження Магдебурзького права поняття «міський герб» та «міська печатка» стають ідентичними, ототожнюються.

**Принягідно зазначимо, що Кам'янецька ратуша найстаріша з тих, які збереглися в українських містах на сьогоднішній день.

не право мати міські терези, «т.е. городские весы, воскобойню и капаницу для отливания в формы воска и для наложения на них местной печати (эти формы и печати были гарантиями полновесности и чистоты воска за границею, куда он шел)»²⁴. Так міський герб набув статусу обов'язкового вживання в найрізноманітніших сферах життя міщанської громади.

Герби міст Поділля відрізняються від інших, вживаних на українських землях, тим, що належать до категорії «наданих», тобто дарованих, жалуваних верховною владою, або прийнятих за її згодою, а не набутих довільно*. Більшість міст дістала королівські привілеї в XVI—першій половині XVII ст, коли Поділля перебувало у складі Речі Посполитої. Проте окремі, найстаріші, як-то — Кам'янець та Брацлав, отримали їх ще за литовської доби. Так, у 1374 р., привілеєм Юрія та Олександра Коріатовичів — литовських князів з роду Гедиміна, раніше від інших Магдебурзьке право було надане Кам'янцю-Подільському. Короткий період правління Коріатовичів посідає особливе місце в історії краю. В той час Поділля прагнуло відокремитись в незалежне князівство. Чотири брати Коріатовичі — Олександр, Федір, Костянтин і Юрій, що титулували себе князями або господарями подільської землі, здійснили кілька спроб здобути незалежність. Однак усі вони зазнали невдачі²⁵.

Із сфрагістичних матеріалів відомо, що брати Коріатовичі вживали на своїх печатках зображення вершника-змісборця, яке дореволюційні дослідники краю ідентифікують як зображення св.Юрія²⁶. Науці відомі відбитки двох печаток князя Олександра з червоного воску (виключне право великих князів), які датуються 1375 р. Один з них знаходиться на грамоті, що надає місту Кракову право на торгівлю з Поділлям (зберігалася в колекції Самоневського)²⁷. Хронолітографічна копія іншого, відтворена за розмірами оригіналу, опублікована М.І.Петровим в «Историческом описании Подолии». На печатках зображено вершника з німбом над головою, повернутого вліво, який спокійно їде на коні й списом простромлює змія, що звивається під ногами коня. З тилу вершника викарбувано дерево. Звертає на себе увагу напис на печатках. На першій — латиною: «S.* ALEXANDRI DVS. VLADIMIRIES» (у 1366 р. Олександр як ленник польського

* Доречно нагадати, що за походженням герби бувають: довільними та привласненими. Емблеми з глибоким корінням не потребували санкціонування, інші — затверджувалися королівською або царською владою. В них часто враховувалися традиції попередніх емблем.

короля Казимира Великого одержав у володіння Володимирський уділ). Він вказує на особисту приналежність печатки Олександрю — володимирському князю.

На печатці, що скріплює грамоту Смотрицькому домініканському монастирю, напис, писаний кирилицею нерозбірливий. Однак у тексті її уточнюється, що це — печатка «князства». Сукупність наявних матеріалів дає підстави висунути версію, згідно з якою старовинний герб міста Кам'янця-Подільського перебрав своє зображення з князівської печатки. Неузгодженість окремих фактів, як-то скріплення грамоти на право торгівлі з Краковим особистою печаткою з написом «+ S. ALEXANDRI · DVSIVLADIMIRIES», на нашу думку, не вносить суперечності й не порушує загальної схеми трансформації князівського знака в міський герб Кам'янця-Подільського. Навпаки, цей факт дає можливість простежити шлях такого перетворення; зображення особистої князівської печатки з часом ототожнюється із символом певної території, а згодом трансформується у герб головного міста, яке на той час було ставкою свого господаря. Подібні випадки не були поодинокими. Як стверджують сучасні дослідники К.Н.Гломозда та Д.Е.Яневський, в середньовічну епоху символи володарів земель перетворювалися на символи самих земель. Так, зокрема, усталилося в історичній традиції зображення гербів Львівської (де лев спочатку зображався на князівських печатках, а пізніше — на міських), та Київської (зображення Михаїла-Архангела) земель²⁴. Пізніше, за часів польського панування, з поглибленням національних та релігійних чвар серед населення Кам'янця знак князівської печатки міг стати гербом магістрату польської общини, що перемогла в цій боротьбі". З 1670 р., коли польська і руська юрисдикція були об'єднані, св. Юрій став єдиним гербом міста. У багатьох історичних розвідках його визнано «старовинним польським гербом», хоч водночас у Польщі внесення до герба зображення св. Юрія-змієборця розглядають як наслідок впливу німецької геральдичної традиції, оскільки він був покровителем лицарів німецьких³⁰.

Питання походження, семантики емблеми св. Юрія становить окрему складну й маловивчену проблему. Печатка князя Олександра посідає цілком осібне місце серед сфрагістичної

* Протягом XV—XVII ст. у місті існувало три магістрати, кожен з яких мав власний герб (на печатці руського магістрату було зображено православного святого, здається, св. Миколу-чудодійника, з написом навколо «Права руського Кам'янець-Подільського-», на печатці польського магістрату було зображення св.Юрія на коні і напис навколо «Civilatis Gamenesen In Podolia», на печатці вірменського магістрату було зображене ягня й вміщено вірменський напис) ¹⁶

спадщини XIII—XIV ст. й у цьому хронологічному проміжку не має прямих аналогій із сфрагістичною традицією київських, московських чи литовських князів.

На думку багатьох дослідників, «в російській сфрагістиці печатки з зображенням вершника зустрічаються, починаючи з першої половини XII ст. В цей час одним з поширених типів анонімних печаток, тобто без імені князя був тип з зображенням двох святих, що вказували на християнське ім'я князя-володаря печатки та ім'я його батька, тобто ім'я і по батькові князя»³¹. Однак печатка Олександра Коріатовича не належить до патронального типу, який набув також значного поширення і серед київських князів.

Зробивши аналіз чималого сфрагістичного матеріалу (князівських печаток XIII ст.), дослідниця Є. Каменцева дійшла висновку, що зображення вершників на них часто повторюється. Вони уособлюють святих — Федора, Олександра, Дмитра, Юрія. Святи на печатках відповідають християнським іменам князів³². Дослідниця зауважує, що на печатках не дотримано усталеної іконографії зображення того чи іншого святого, немає зображень змія (крім випадків зображення св. Федора в композиції «Чудо о зміи»). Зразки печаток московських князів XIV ст. також не дають підстав для їх ототожнення з іконографією св. Юрія-змієборця.

Окремі дослідники геральдики, зокрема К. Несецький, називають родину Коріатовичів серед тих, які успадкували герб «Погоня»³³. Можна припустити, що підставою для таких міркувань послужили зразки печаток інших Гедиміновичів, які вживали цей же герб у різних інтерпретаціях. Так, двоюрідний брат Олександра Коріатовича князь Корибут Ольгердович мав печатку, на якій було зображено вершника зі списом. Тому не випадково дослідники звертають увагу на «встречающееся разнообразие и бессистемность изображений на печатках литовских князей»³⁴. Проте спільною ознакою їх є вершник, що «всегда показан в быстром беге, как бы в погоне»³⁵. Згодом ця особливість печаток литовських князів визначила головний зміст герба. Образ озброєного лицаря (мечем, списом, луком) можна тлумачити і як символ боротьби литовського народу за свою незалежність, і як символ політики великих литовських князів, спрямованої на розширення своєї території. На печатці ж Олександра Коріатовича кінь їде спокійно, а позаду вершника зображено дерево. Зображення його надто дрібне й може видатись другорядним. На думку О. Лакієра, воно покликане засвідчити прагнення художника «ізобразить на печати всю победу

над драконом одержанной; дерево на заднем плане картины могло служить только для этой цели»³⁶.

Порівнявши сфрагістичні традиції сусідніх народів, пов'язаних на той час спільністю історичної долі, та спираючись на висновки дослідників геральдики, можна стверджувати, що на печатці Олександра Коріатовича відтворено з винятковим, як на той час, дотриманням канонів іконографії образ св. Юрія-змієборця. Про це свідчать принципи художнього зображення: німб святого над головою вершника, спис, змії, а також окремі деталі, як-то: спокійна їзда вершника, дерево позаду нього. Такий зміст зображення на печатці вірогідно пояснюється традицією.

Ортодоксальна християнська житійна література повідомляє про св.Юрія, що він був сучасником римського імператора Діоклетіана (284—305). За походженням належав до місцевої знаті однієї з малоазійських провінцій, вислужився до високого військового чину. Під час гоніння на християн навіть жорстокі тортури не змусили його зректися віри, за що йому було відтято голову. Тому коли християнство стало панівною релігією, св.Юрій, як і інші мученики за віру з військового стану, став розглядатися як покровитель «христілюбного воїнства», а аристократичне походження зробило його водночас ідеалом станової честі: для військової знаті — у Візантії, для князів — у слов'янських землях, для лицарства — в Західній Європі. Слушно припустити, що на печатці Коріатовича св.Юрій уособлює шляхетне походження, військову доблесть воїна, який провів чимало успішних баталій. Слід зауважити, що за свідченням русько-литовського літопису, князь Олександр загинув у битві з татарами — найзапеклішими ворогами середньовічних християн. Символ на печатці можна тлумачити і як битву добра зі злом і перемогу добра. Воно пов'язане з роллю св. Юрія як змієборця, проповідника істинної віри. Легенда оповідає: біля якогось поганського міста чи-то в Лівані, чи в Лівії поселився в болоті змії-людожер. Місцеві жителі приносили йому в жертву юнака чи дівчину, поки черга не дійшла до дочки правителя міста. В сльозах вона очікувала смерті, коли про це випадково довідався св.Юрій, який напував коня біля річки. Відбувся двобій, переможений змії упав до ніг святого, й дівчина повела його в місто на поводу, як слухняного пса. Побачивши це видовище, вражені чудом жителі міста вислухали проповідь й усі прийняли хрещення³⁷.

Не можна обійти тут увагою і позицію сучасних дослідників. Так, зокрема історик з Білорусі А.Титов вважає, що герби «Погоня», «Юрій-змієборець» та «Сокольник» мають спільні

генеалогічні корені³⁸. Таке твердження узгоджується з міркуваннями В.Л.Яніна, на думку якого «...поява на печатках світських зображень вершників стала результатом тривалого процесу переосмислення початкових патрональних зображень руських князівських бул...»³⁹ Втім такий погляд на цю проблему має глибоку історичну традицію, що зародилася ще в епоху середньовіччя. Юрій Сускі висловив його у своєму історичному трактаті «Волох або ж розмова Волоха з Поляком про свободи та вольності народу Польського», надрукованому у 1606 р, у якому наслідуючи Лугуриуша Метафраста, інших грецьких та руських авторів, виводив початок герба-вершника⁴⁰. Твір цікавий не тільки своїм підходом до пошуку витоків герба з вершником, який набув широкого вжитку у сусідніх народів (українського, білоруського, литовського та російського), а й тим, що дає змогу уявити місце і важливу роль, яку відігравала символіка, геральдика та емблематика у світогляді середньовічного суспільства. За її допомогою не тільки ілюструють окремі історичні події, тлумачать географічні назви, а й пояснюють історичні процеси, що мали місце в житті цілих народів.

Юрій Сускі виводить початок емблеми вершника з періоду близько 300 року від народження Христового, тобто за часів правління грецького князя Теодора. «У його провінції Ахайї, коли св. Юрій "Meczen'skiey" корони доступив, змії дивний, великий з'явився, який шкодив не лише худобі, а й людям. Князь Теодор, за особливою допомогою Божою, наїхав (наступив) на нього конем, пробив списом, відтяв голову. Відтоді його потомки збройного лицаря на коні, що простромлює змія, за герб собі взяли. З часом, коли римляни Азію опанували, з вітчизни (?) своєї до Європи повертаючись, йшли чотирма великими полками. Деякі з них над Дніпром осіли, місто своє заклали й Києвом назвали від древка списа у своєму гербі. Інші з них над річкою Волгою осіли, Ярослав збудували, яких роксоланами названо. Треті — над річкою Вілісю місто Вільно уфундували і тому від того литвинами, або ж лівонцями звані. Словаки (чи слов'яни) одним іменем всі ті провінції назвали Руссю, від рушення з місця з великими військами. З тих пір князі київські або древляни вершника збройного, Москва оголеного чоловіка, які змія пробивають списом, Литва вершника на скаку (armatncgo) в голій руці меч тримаючого в черві вживають»

Цікаву точку зору у цьому зв'язку висловлював Б. Кене в середині минулого сторіччя. Він також пов'язував походження

емблеми з конкретними історичними подіями. На його думку, тип печаток з вершником має близько 2000 років. Вершника зображали на динаріях римської монети Фонтея, потім — на імператорських монетах. Цей символ означав, що імператор знищує ворожого воїна. Із запровадженням християнства замість воїна почали зображувати дракона, і композиція стала слугувати емблемою, яку тлумачили так: «християнський імператор перемагає поганство»⁴².

Найявна серед дослідників розбіжність з питання про походження та зміст емблеми вершника свідчать про давню і поширену традицію її вживання різними народами. Це не випадково, адже людина на коні мала перевагу перед людиною без коня і, перш за все, у швидкості пересування, силі. Тому природно, що емблема у більшості народів символізує воїна, хоча у багатьох інших вона набула свого особливого тлумачення.

Зображення святого вніс до свого герба за литовської доби й старовинний Брацлав на східному Поділлі. За свідченням історика Сарницького, це трапилось у 1497 р., коли великий литовський князь Олександр, поспішаючи під час волоської війни на допомогу королеві Янові Ольбрахтові, зупинився в Брацлаві обозом, відновив замок, назвав його містом святого Петра, а герб прикрасив його зображенням⁴³.

Чому саме апостола Петра обрано патроном міста? Брацлав того часу був головним містом краю, розташованого на пограниччі, не тільки у вузькому значенні цього слова (Великого князівства Литовського, Корони Польської та Кримського ханства), а й у значно ширшому — на межі християнського та мусульманського світів, тобто на етно-конфесійному та етно-культурному кордоні. Відомо, що саме у цьому зв'язку Поділля, Кам'янець-Подільський називали «воротами до Польщі», «підмурком християнства». Подібну роль **в** історичному житті краю відігравав і Брацлав — центр східного Поділля. Його потенційні можливості щодо оборони і захисту краю, порівнюючи з Кам'янцем-Подільським, були менші, але роль як найвіддаленішого форпоста християнства Литовсько-Руської держави **в** боротьбі з посиленням і проникненням мусульманського впливу не може бути применшена.

Брацлав нищили, руйнували, але він щоразу відновлювався й ставав перешкодою для просування орди на шляху до християнського «раю», охоронцем якого і був святий Петро. Це про нього Ісус говорив: «І скажу я тобі, що ти скеля ("Петро" у перекладі з

грецької означає "камінь") і на скелі цій я побудую церкву свою, і сили адові не переможуть її. І ключі тобі дам від царства небесного, і що на землі ти зв'яжеш, те зв'язане буде на небі, а що на землі ти розв'яжеш, те розв'язане буде на небі»⁴⁴.

Скупі історичні відомості про герб Брацлава із зображенням св. Петра не дають змоги чітко визначити хронологічний період його побутування. Очевидно, він був не досить тривалим, оскільки в історичній традиції не утвердилась й сама назва міста. Немає також жодних свідчень про кольорову гаму та особливості зображення герба. На основі аналогій з гербами інших міст, де образ святого змальовувався згідно з іконографічною традицією, можна припустити, що він мав усталену гаму. Можливо, вона була такою, як і на гербі одного з польських міст із зображенням цього святого: «...Св.Петро повинен бути вбраний в червоні шати та небесний (блакитний) плащ, з білою книгою та срібним ключем та з білим німбом на золотому тлі»⁴⁵.

За наявними у нас даними, тільки дь? міста краю — Кам'янець-Подільський і Брацлав — мали свої герби за литовської доби. Гадаємо, що їх було більше. Відтворити загальну картину процесу «геральдизації» краю (йдеться не тільки про міські, а й територіальні та військові емблеми) перешкоджають кілька обставин. По-перше, гербові емблеми досліджуваного періоду значно менше вивчені, ніж пізнішого часу. По-друге, достатньо вузьким виявилось коло джерел цієї епохи через бідність музейних колекцій та прогалини в архівних збірках. Деякі з них перебувають за кордоном, що також утруднює пошук. З того часу до нас дійшли лише окремі матеріали, зокрема повідомлення О.Гваньїні про територіальну символіку Вінницького повіту («Повіти в них великі та широкі, котрі за воеводства вважають. Хоругву особливу мають, герб на ній Великого князівства Литовського уживають»)⁴⁶. Однак вони неповні, уривчасті й не дають цілісного уявлення про використання місцевих територіальних емблем, їх взаємозв'язок та співвідношення з державними атрибутами.

Крім того, слабкість міських гербових традицій, які розвивалися переважно на ґрунті запровадження магдебургії, певною мірою пояснюється специфікою історичного розвитку подільської землі, точніше окремих її частин, для яких 1434 р. став переломним. Саме тоді припинилася польсько-литовська війна за Поділля, яка завершилась поділом його між двома державами. Західне та центральне, або інакше Мале Поділля, з центром у

Кам'яниці на правах воєводства спочатку з особливим статусом увійшло до складу Польщі, східне з центром у Брацлаві залишилося у складі Великого князівства Литовського. Це наклало відбиток на історичне обличчя обох частин Поділля, стерти який не вдалося протягом цілих століть співжиття в одній державі. Та частина земель, яка опинилася під Польщею, раніше, а тому й більшою мірою піддалася окатоличенню і швидше й глибше засвоїла риси суспільних відносин, які проникали із Заходу через ту ж Польщу. Українські землі, що залишилися під владою Литви, довше зберігали свою окремішність, прихильність старим правам і звичаям. Принцип литовських князів: «Старого не змінюємо, нового не впроваджуємо» характеризує їх політику стосовно внутрішнього устрою українських земель. Крім того, східне Поділля, Брацлавщина, яка була ще й окраїною, провінцією, зазнавали слабого зовнішнього впливу. А прикордонне розташування зі степом утримувало тут людей здебільшого сміливих, мужніх, незалежних. Побічно ілюструє сказане і процес поширення Магдебурзького права в обох частинах Поділля. У західній його частині протягом XV ст. магдебургію, за відомими джерелами, дістало 11 міст, у східній — тільки одне.

Втім і після унії ця тенденція зберігалася: у Брацлавському воєводстві Магдебурзьке право здобули 8 міст, а в Подільському — 39. Отже, возз'єднання обох держав в одну Річ Посполиту не змогло повністю ліквідувати вказані вище історичні особливості східного та західного Поділля. Брацлавщина, що межувала із Запоріжжям, Диким Полем, залишалась краєм неспокою і вольностей, в якому час від часу займалися пожежі гайдамачини, коліївщини. Збереженню особливостей сприяв, а швидше їх врахував і адміністративний поділ на воєводства, запроваджений у Великому князівстві Литовському. Отже, історія розпорядилась так, що на землях колись історично і адміністративно єдиного Поділля утворилося два воєводства: Подільське і Брацлавське. Заслуговує на увагу і повідомлення К.Несецького, що згідно з «Дипломом короля Сигизмунда-Августа від 28 травня 1569 року, на Любельському сеймі виданого, Брацлавське і Волинське воєводства, які були виділені з терену земель Великого князівства Литовського, утворювали єдину Волинську провінцію»⁴⁷. Вона була не адміністративним, а швидше політичним утворенням, зумовленим спільною історичною долею земель Великого князівства Литовського, яке набувало деяких особливих

привілеїв, в усіх державних справах користувались руським письмом і т. д.

За герб Подільського воєводства (1434—1793) ймовірно з часу заснування, оскільки з історичних джерел відомо про його побутування як територіальної емблеми до його утворення, було обрано золоте сонце з шістнадцятьма променями на білому тлі. На першу писемну згадку про сонце натрапляємо в середньовічній хроніці краківського каноніка Я. Длугоша. «П'ятдесят хоругв, які знаками або прапорцями називаємо, та понад 40 хоругв литовських, — повідомляє її автор, розповідаючи про Грюнвальську битву 1410 р. — майоріло над обозом лицарства польського»⁴⁸. З-поміж інших загонів, що прибули сюди, три було із землі Подільської. Всі їхні хоругви — із сонячним ликом на червоному тлі. Згадане історичне джерело — найдавніший з відомих кольоровий опис емблем українських земель.

Водночас історична його цінність полягає в тому, що проведений аналіз дозволяє висловити певні припущення стосовно походження емблеми, які в основному зводяться до заперечення тези про запозичення цього символу. Пояснення появи емблеми сонця польським впливом не витримує критики, оскільки до 1410 р. він був незначним. Немає підстав і для будь-яких аналогів з литовськими емблемами, оскільки ні серед родіві.х, ні серед земельних емблем немає випадків її використання.

Принагідно зазначимо, що після приєднання Поділля до Росії заміну герба м. Кам'янець-Подільського із зображенням св. Юрія на золоте сонце службовці Герольдії мотивували тим, що «герб цей (сонце) древній і вживався ще під час володіння Поділлям російськими великими князями»⁴⁹.

Найраніше з відомих зображень подільської емблеми вміщено в книзі О.Гваньїні «Опис Європейської Сарматії» (1581 р.), де подаються історичні відомості й про Поділля. Автор описав хоругву: «Хоругва землі тої має сонце, оточене 12 зірками навколо, в полі білому»⁵⁰. Згадка про зображення зірок поки ще єдина серед відомих джерел і не знайшла будь-якого пояснення у дослідників. Цікаво, що на згаданій ілюстрації герба Поділля зірок немає. Серед пізніших зображень подільського герба варто згадати вміщене на карті Кам'янця, складеній місцевим жителем К.Томашевичем⁵¹.

Багатий документальний матеріал фактично без прогалин у хронології дає змогу простежити певні закономірності у зображеннях емблеми протягом кількостілітньої історії, порівняти їх,

зробити певні висновки. Цікаво, що кількість променів (16), та способи зображення (хвилястими й прямими лініями), розміщення сонця в центрі щита (таке положення в геральдиці символізує досконалість, розквіт) у вигляді людського обличчя — залишалися незмінними. Колір же щита змінився з червоного на білий.

Відомо кілька спроб з'ясувати обставини появи, час створення та зміст емблеми Подільської землі Чи не найперша належить досліднику XIX ст. М.Симашкевичу. Він вважає, що «порівняно з литовськими та польськими землями Поділля, або Русь "дольная", здавалася всім справжньою країною сонця. Сонце ж бо і визнано найбільш зручним для неї гербом»⁵². На жаль, його обґрунтування є спірним. Позбавлене аргументів, воно не задовольняє вимоги сучасних наукових досліджень. Краєзнавець М.Сошин висловив припущення, що кількість променів (16) відповідає кількості повітів Подільської губернії. Однак відомо, що в XIX ст. губернію було поділено на 12 повітів, а Подільське воєводство — на 3. Не можна погодитись із твердженнями відомого дослідника української геральдики А.Гречила. «Сонце тут виступає, — вважає він, — як символ багатства, добробуту. Тому використання цього знака для родючої Подільської землі просте й зрозуміле»⁵³. Однак і це пояснення не можна назвати вичерпним.

У цьому зв'язку заслуговують на увагу міркування дослідника Н.Спрансова. Автор книги «Земельные гербы России» стверджує, що земельні емблеми з'явилися ще в давнину. «Це були — пише він, — особисті, сімейні, родові, пізніше племенні розпізнавальні знаки. В народному побуті такі знаки у вигляді рисок, плям, найпростіших малюнків, інколи виконаних парубками, існували в Росії до недавнього часу: селяни позначали ними худобу, знаряддя, вулики, ремісники — оброблену шкіру, глиняний посуд. Поступово окремі з них ускладнювалися й набували іншого змісту, перетворювалися з позначок господарського вжитку в знаки сіл міст, територій. Набували їх і багато міст, областей, районів.

Містам і окремим землям подібні знаки були необхідні для зображення на печатках, військових значках, інколи на монетах. Природно, що під час вибору знаків намагались відповідні зображення зробити привабливішими, а головне, наповнити їх певним смисловим навантаженням.

Якщо обраний символ якимось чином відтворював характерні особливості території або міста, то емблема, що виникла, зберігалась і нащадками. Сприяла цьому і звичка (традиція)»⁵⁴.

Гадаємо, подібним чином могла з'явитися й утвердитися в історичній традиції і емблема Поділля — золоте сонце. По суті, тут враховано й застереження, висловлені дослідниками М.Симашкевичем та А.Гречилом. Проте ставити крапки над «і» ще рано. Так, деякі польські дослідники, проаналізувавши емблематичний матеріал міських гербів, виділили в ньому групу, яку витлумачити ще не можуть. Серед них названо й емблему сонця, яке також зображувалося в гербах польських міст⁵³. Загалом же з певністю можна стверджувати тільки одне: факти побутування емблеми сонця вказують на стійку усталену традицію її вживання, що йшла з глибини віків й була в усі часи важливим елементом суспільної свідомості населення, яке проживало на Поділлі.

Із середини XVII ст. на гербі Брацлава використовується зображення срібного хреста на червоному полі, в центрі якого вміщено синій щиток із золотим півмісяцем. Серед дослідників немає єдності щодо визначення точної дати появи герба, його статусу, а також символічного значення зображених на ньому фігур. Одні визнають його лише за герб воеводства і, посилаючись на сеймову ухвалу, роком народження вважають 1589⁵⁶. Інші обстоюють дату 1569 р. (Балінський та Липінський переконують, що зміна 1569 р. на 1589 р. є звичайною помилкою писаря)⁵⁷. Існує й третя точка зору: описана вище емблема належить міському гербу, який Брацлав здобув у зв'язку із запровадженням Магдебурзького права, як воеводський центр⁵⁸. Однак спільним є те, що поява герба пов'язується з адміністративно-територіальними та політичними змінами в середині XVII ст, тобто після Люблінської унії.

Трохи осторонь згаданих подій стоїть 1564 р. Ним датує появу магдебургії у Брацлаві автор «Исторического описання Подолии»⁵⁹. З ним погоджується і дослідник середньовічних міст України П.М.Сас⁶⁰. Аналізуючи історичні джерела у статті «Земельна геральдика», А.Гречило, намагається з'ясувати зміст земельних емблем, зокрема й Брацлавського воеводства. Порівнявши зображення земельних емблем Волині й Брацлавщини, що після Люблінської унії поділяли спільну долю, і виявивши їх подібність, він висловив припущення, що з частини території, яка доти входила до складу Волині, було утворено Брацлавське воеводство. Тому воно також використовувало герб, подібний до волинського: срібний хрест на червоному полі. «1589 року, — стверджує А.Гречило, посилаючись на польського дослідника К.Несецького, — обидва герби зазнають змін. Щоб означити задоволення своїх претензій на Волинь, поляки додають в її герби

червоний щиток зі срібним орлом, а герб Брацлавщини доповнено синім щитком зі срібним півмісяцем, що й мало символізувати розташування воєводства у прикордонній з татарськими землями смузі»⁶¹. Іншої логічної схеми пояснення символічного значення фігур брацлавського герба дослідниками не запропоновано.

Як уже було сказано, протягом XV — першої половини XVI ст. кільком містам тієї частини Поділля, яка залишилася під Польщею, королівськими привілеями було конфірмовано Магдебурзьке право. Брак джерел, на жаль, не дає змоги охарактеризувати їх гербову традицію. Поки що єдиною відомою геральдичною пам'яткою до унії є герб м. Бар. На ньому вміщено зображення латинських літер «B. S». У 1537 р. дружина польського короля Сигизмунда I Бона Сфорца («Сфорца» в перекладі з італійської означає «сила») викупила у подільського воєводи Станіслава Одровонжа місто Рів, на той час спустошене. Як свідчать королівські привілеї 1538 р. та 1540 р., місто було швидко відбудоване, обнесене валами та баштами. Його поселенці на 16 років звільнялися від податків. Згадку про це містить табличка, вмурована в пізніші укріплення міста, на якій латиною викарбувано текст: «Бона Сфорца Арагонська, королева Польщі, велика княгиня Литовська, господиня росів, Русі, Пруссії, Мазові та інших володінь року Божого 1537, за часів найліпшого короля польського Зигмунда I, свого чоловіка, заселила цей край, до цього часу дощенту спустошеного постійними ворожими нападами, увела до нього на поселення мешканців, а також заснувала місто та фортецю, чим створила спокій і мир навколишнім жителям, і укріпила його за місцевим звичаєм дерев'яними стінами, а ім'я цьому місту дала за назвою свого рідного міста Барі»⁶².

Місто швидко зростало. Вже від початку воно поділялося на три частини: Бар Польський, Бар Руський та Бар Гірський. Кожна з них мала не лише окрему назву, а й різні права. Так, населення Бара Руського складали мешканці давнього Рову, що переховувалися від татар у сусідніх Зінькові та Ялтушкові. Повернувшись на колишні місця проживання, вони дістали звільнення від податків на 6 років. Інші ж переселенці (в околицях цієї частини дозволялося селитись також русинам, вірменам та євреям) здобули пільги на 12 років, тоді як мешканці Бара Польського — на 15. Гірський Бар населяли чемериси, владу над якими мала родина якогось Невіда (його нащадки набули у спадок посаду вїйта). У кожній частині міста діяла окрема юрисдикція, на що вказувалося в королівських привілеях про

надання їм Магдебурзького права. Зокрема, в одному з них зазначалося, що Бару Руському за герб слід вживати спільний з Баром Польським, тобто з літерами «В.С.»

Найбільша кількість королівських привілеїв подільським містам на право користування магдебургією вийшла в другій половині XVII ст, за правління Стефана Баторія та Сигизмунда III. «За Стефана Баторія, — писав В.Пічета, досліджуючи господарський розвиток Білорусі та Литви, — видано велику кількість привілеїв на Магдебурзьке право. Можна стверджувати, що за нього західні волості князівства покрилися мережею самоврядних поселень». Польський дослідник Ю.Бардах пояснює це тією обставиною, що в другій половині XVI—XVII ст. ініціатива у здобутті міських прав належить міщанам, а також тим, що «монархи — і з тим усі історики згодні — були зацікавлені в такого типу пожалуваннях»⁶⁵. Адже, надаючи містам самоврядування і виділяючи їх в окрему господарсько-адміністративну одиницю, державці, великі князі та польські королі, прагнули збудити господарську активність міської людності, сприяти економічному розвою міста. У більшості випадків, як із запровадженням магдебургії у Шаргороді, цього вдалося досягти.

Королівський привілей Сигизмунда III від 26 січня 1588 р. проголошував, що місту Шаргороду, яке міститься за 6 миль від Бара, перед тим три року заснованому (мається на увазі набуття Шаргородом статусу міста), надається Магдебурзьке право, запроваджується базар в суботу, ярмарки — на Новий рік та Трійцю. З метою сприяння зростанню міста купці з Волощини чи Туреччини, які прямували до різних міст воєводства чи в інші землі, зобов'язувались завжди робити в місті зупинку: два дні товари продавати і тільки третього продовжувати свій дальший шлях. Міщанам дозволялося також з волохами, турками і татарами гендлювати, різні товари через Бар розвозячи, продавати та міняти їх без жодної перешкоди. А за герб місту надавалося зображення святого Флоріана (згідно з іконописною традицією він зображувався в латах римського легіонера), що в правій руці мав щит (геральдичний), на якому було викарбовано три списи, а в лівій руці тримав начиння з водою для гасіння пожежі, що охопила місто⁶⁶. В такий своєрідний спосіб

* Вчений також вважав, що прагнення здобути привілей на користування магдебургією — факт дуже важливий, на який повинен зважати майбутній історик, оцінюючи значення цього права для литовсько-руських міст і ставлення до нього людності⁶⁴.

у гербі було закодовано історичну пам'ять про події, пов'язані з обставинами заснування міста, а водночас і з культурною та релігійною традиціями середньовічної Європи.

Офіцера римського легіону Флоріана зараховано до лику святих за мученицьку смерть після жорстоких тортур, що він їх зазнав через християнську віру, якій він був вірним і відмовився ціною власного життя привселюдно спалити кадило. Сталось це року десь 304-го, коли імператор Діоклетіан чинив масові переслідування та гоніння на християн. Знівчене тіло Флоріана було кинуте у річку, згодом його випадково знайшла дівчина Валерія й поховала поблизу Відня. З часом там було збудовано кляштор бенедиктів, лютеран. Святий Флоріан є патроном Віденської архієзії й нині.

Культ святого Флоріана швидко поширився по Європі. Після пожежі 1528 р. у Кракові (тут ще у 1184 р. було збудовано один з найперших костьолів на честь святого Флоріана), коли вигорів увесь район міста Клепаж, неушкодженим залишився тільки костьол святого Флоріана. Відтоді святий Флоріан став відомим як охоронець від вогню, патроном пожежної варти. Тому його зображення з начинням для гасіння пожежі вміщується в костьолах, на площках, ринках, брамах міст. Він був особливо шанованим у середньовічну добу, коли пожежі становили одну з найбільших небезпек для міст, в яких переважали будівлі з дерева. Ось таке пояснення незвичного поєднання атрибутів святого Флоріана знаходимо в церковній традиції⁶⁷.

До герба ж Шаргорода зображення святого Флоріана внесено у зв'язку з тим, що він, як зазначалося в привілеї, дістав свою назву в пам'ять про Шарого Флоріана. Тому місту було надано право мати герб із зображенням свого покровителя. Тоді ж у Шаргороді було збудовано й костьол святого. Флоріана⁶⁸.

Варто зазначити, що «шаргородський» Флоріан певним чином порушив іконописну традицію, тримаючи з правого боку щит з гербом «Еліта». Це родовий герб Замойських — у такий спосіб вшановано пам'ять про засновників міста. Подібна практика внесення до герба міста одного з елементів герба його власників була дуже поширеною. Це характерно і для гербів інших подільських міст, зокрема Копайгорода та Гранова.

Святий Флоріан виявився турботливим опікуном. На початку XVII ст. місто швидко зростало і розвивалося. В ньому було два райони (Староміський, де стояв замок, захищений мурами, і Новоміський, де були костьол та церква) і два передмістя.

Під час воєн, які вів Б.Хмельницький, Шаргород зазнав кількох руйнувань. Однак доля була до нього прихильною. Чимало зробили для його впорядкування турки, коли заволоділи Поділлям. Вони назвали його Малим Стамбулом⁶⁹.

Після приєднання краю до Російської імперії Шаргород увійшов до складу Подільської губернії й належав спочатку до Ямпільського, а з 1848 р. — до Могилівського повітів.

Процес надання Магдебурзького права подільським містам мав свої особливості. Окрім зазначеної вище економічної вигоди, воно переслідувало й іншу мету: зміцнення зовнішніх рубежів держави, протистояння експансії турків і татар*. Українські поселення, міста-фортеці, міста-замки, які діставали Магдебурзьке право, були однією з найголовніших ланок у структурі оборони краю, державних кордонів. «Ці функції міст, — писав у своєму дисертаційному дослідженні "Барське староство" М.Грушевський, — хоча інколи вони були зовсім незначними, все ж таки якимось чином слугують доказом ущільнення населення, потреби в торгівельних і промислових пунктах. Ці ж міста, в основному півдenni, як Шаргород, Копайгород, Домбровиця, Вербовець, мали й інші значення — укріплених пунктів, замків, які оберігали населення з боку шляхів татарських, позаяк це загалом було невіддільно пов'язано з поняттям міста на Україні»⁷⁰.

Звичайно, на це прямо вказувалося в королівських привілеях. «Бажаючи захистити край подільський від частих нападів татарських, — зазначалося в одному з них, — через вибудову міст оборонних умислили дозволити... закласти на грунтах наших місто Уланів, обдаровуючи міщан Магдебурзьким правом, нічого більше не прагнемо, ніж аби на окраїнах держави нашої чималу кількість міст та містечок було закладено для охорони кордонів краю»⁷¹. Або: «Відновлення на цьому місці поселення (Пилява) для того, аби воно слугувало захистом від розорення околиць татарами й дарував новому поселенню Магдебурзьке право»⁷².

Варто зауважити, що в Західній Європі магдебургія виникає як закономірний, внутрішньо зумовлений етап розвитку міста, тобто еволюційним способом. Більшості міст і містечок Поділля — незначним поселенням на межі з Диким Полем, яким звестись на міцний економічний фундамент перешкоджали безкінечні набіги татар, воно було конфірмоване, як правило, штучно. Різноманітні пільги-звільнення на кілька років від податків, запровадження ярмарок, впровадження окремої юрисдикції для міщан мали на меті збільшити кількість поселенців у містах, а в окремих випадках саме колонізація була основною умовою пошукувань.

Тому пільги й привілеї насамперед надавалися прикордонним поселенням, зокрема Шаргороду (з огляду на стратегічне розташування міста)⁷³, Вербовцю («для того, аби він міг слугувати оплотом державі, як такий, що знаходиться неподалік від Валахії»⁷⁴), а також містам, що зростали, зневажаючи небезпеку, на відомих «Татарських шляхах» — Кучманському та Чорному, Сальниці, Хмільнику, Уланову, Торговиці, Домбровиці, Женишковцям.

Цілоком природно атрибутами багатьох міських гербів стають символи захисту від ворогів. В королівському привілеї про надання Магдебурзького права Сальниці зокрема зазначалося, що за герб місту «як прикордонному вживати одну руку оголену, а другу панциром покриту й лук з натягнутою стрілою»⁷⁵. Вербовцю — «призначаємо руку збройну з мечем»⁷⁶. В гербі м. Хмільника сріблом на синьому тлі зображено башту, огорожену стіною «так як десь біля 1500 року в містечку Хмільнику для захисту від набігів татарських збудовано замок». На згадку про це король польський Сигизмунд III надав війську Хмільницькому цей герб⁷⁷.

З ідеєю оборони від татар та інших ворогів у той чи інший спосіб пов'язана сюжетна символіка гербів Вінниці (дві схрещені шаблі), Михалполя (лук із стрілою), Дунаївців (журавель з каменем у піднятій лапі).

Докладніше спинимось на характеристиці останньої на перший погляд досить незвичної емблеми. Коротка згадка про печатку магістрату, на якій зображено журавля, що тримає камінь, вміщена в описі подій 1605 р, коли король Сигизмунд III вдруге конфірмавав Дунаївцям право на користування магдебургією⁷⁸.

Зображення журавля в геральдиці має давню традицію. Воно трапляється в багатьох народів у родових, земельних і міських гербах та на військових знаменах. Журавель, що вважається дуже обережним птахом, став у геральдиці символом пильності, особливої уваги й обережності. Як правило, птах зображується з піднятими у пазурах каменем, кулею (у гербі міста Нойгерсдорф — кінською підковою)⁷⁹ або ж схрещеними стрілами (див. Малюнки гербів для знамен слобідських полків, розташованих у містах Суми, Харків, Ізюм, Охтирка, Острогозьк, підготовлені І.С.Бекенштейном)⁸⁰.

З огляду на обставини виникнення Дунаївців вибір згаданої емблеми для герба є досить вдалим. У королівському привілеї від 1592 р. зазначалося, зокрема: «Позаяк земля подільська постійними нападами татар та інших ворогів плюндрується, внаслідок чого вкрилася пустками, дозволяємо Е.Лянцко-ронській, вдові каштеляна галицького, свій маєток — село Дуна-

ївці — перевлаштувати на місто, що відтепер має називатись Дунайгородом, в якому б жителі мали постійний захист та охорону і необхідність перебувати на варті, пильнуючи ворога»".

Окремо слід виділити питання про походження та появу **В** часі й за територією емблеми журавля. Для його з'ясування чимало можуть дати дослідження герба «Тачала», вживаного у польській гербовій традиції. Його опис вміщено в «Хербажі польським»*: «Журавель сірий, **В** лівий бік на щиті обернений, з головою ледь догори та лівою ногою піднесеними, або ж, як вишукаєш у Папроцького, обидві ноги біля себе, стоїть. Поле щита має бути жовтим, втім зверху по шию журавля, чорне, на якому дві зірки, одна з одного боку голови журавля, друга — іншого, обидві — білі. Інколи, — робить примітку дослідник, — дехто цей герб вживає без зірок»⁸².

Досліднику не вдалося з'ясувати, коли і кому надано цей герб. «Лише Окоцький, — зазначає К.Несецький, — вважає, що герб надано якомусь пильному лицареві, залишеному на варті, який викривши нічну засідку ворога, врятував військо від загибелі: допомогли йому в цьому як зорі, що яскраво вночі світили, так і пильність, обережність журавля». Завершуючи повідомлення про герб «Тачала», автор «Хербажу» звертає увагу на однаковість дослідників щодо походження герба: «Те, однак, певним видається всім, що герб з Чехії до Польщі прибув»⁸³, до якої, а точніше з якої потрапив до Німеччини та інших європейських країн. Побутування емблеми журавля в міських, а також родових, земельних, зокрема, князівства Ройс, гербах фіксує у видрукуваному в Лейпцигу довіднику з геральдики німецький дослідник О.Герт. Журавля, який стоїть на одній нозі й тримає у пазурах камінь, було зображено на гербі міста Гробіна Курляндської губернії⁸⁴. Тут доречно нагадати, що зображення журавля з каменем у піднятій лівій нозі зустрічається серед атрибутів алегорії справедливості; званої ще за часів Платона і поширеної дуже за доби середньовіччя, як одна з 7 ознак добропорядності християн (мудрість, мужність, поміркованість, справедливість, віра, надія, любов). Журавель, що зображений

*«Hezbaz Polsky» (Lypsk, 1842) укладений відомим польським істориком К.Несецьким, який, спираючись на геральдичні студії своїх попередників — істориків Уельського, Папроцького, Окоцького, зібрав у своїй фундаментальній 10-томній праці найбільш повні свідчення про гербові зображення, вживані у Речі Посполитій.

біля ніг фігури молодої жінки (справедливості), стояв саме на одній нозі, стискаючи камінь у піднятій іншій⁸⁵.

Наявні джерела не дають можливості визначити ні часу, ні місця, ні причин появи емблеми журавля в гербах міст, незважаючи на її типовість у загальноєвропейському масштабі.

Особливе місце в геральдичній науці займає питання про усталеність графічного зображення емблем (колір, розмір) та їх відповідність прийнятим канонам. Кольорові сполучення відомих зразків гербів з використанням емблеми журавля нестійкі. Так, у гербі міста Гробін його зображено в срібному полі. В геральдичному словнику Герта журавель з червоним дзьобом та лапами зображувався на синьому тлі. Лише в гербі "Тачала" емблема, як правило, наносилась на золоте тло. На жаль, скупі відомості про магістратську печатку Дунаївців не дають змоги встановити, які кольори використовувалися на гербі міста.

У першій третині XVI ст. герби мали і два сусідні подільські містечка Барок та Копайгород. Не лише час і обставини надання їм привілеїв, а й самі герби виявилися близькими за характером емблематичного матеріалу. Обидва мали зображення святих. До речі, у зв'язку з новим статусом запровадження магдебургії обидва міста змінили свої попередні назви: Барок раніше був відомий як Домбровиця, а Копайгород — Новгород Є.Сіцінський припускає, що зміна назви першого відбулася у 1615 р, коли містечку було надано королівський привілей на право користування магдебургією⁸⁶. З того часу, за аналогією міського устрою воно й почало зватись Новим Баром, або ж Барком. Інакше вважають історики МБалінський та Л. Лигіїнський. Вони стверджують, що Домбровиця перейменована дещо пізніше, оскільки, за Яна Казимира містечко було повністю знищене, про що свідчить люстрація 1665 р. Нове поселення на цьому місті вже мало назву Барок⁸⁷.

В гербі Барока зображено св.Станіслава. За релігійною традицією цей святий є символом захисту від сильних світу цього, тобто від можновладців. Такий образ відклався в історичній пам'яті християн після трагічних подій майже тисячолітньої давності. Історики оповідають, що в роки правління короля Болеслава Хороброго єпископ Станіслав відкрито виступив в обороні від нього своєї пастви, за що був жорстоко покараний. Сталося це так. Польський король тривалий час перебував у майже безперервних походах, завойовуючи сусідні країни. В 1058 р. він вирушив у Чехію, де зазнав поразки (двічі підряд), в 1060 р. та 1063 р, потім шукав зв'язки в Угорщині,

а в 1069 р. попрямував на далекий Київ. Потім знову воював у Чехії (1070—1072 рр.), а у 1077 р. здійснив новий похід на Русь. За відсутності короля в краї ширились бандитизм, розбій, віроломні жінки зраджували своїх чоловіків. Коли втомлена безперервними походами дружина благала короля про повернення додому, той бавився кілька місяців у Києві. Тоді окремі лицарі почали повертатися до своїх родин. Король жорстоко помстився втікачам: їхнім віроломним дружинам наказав у покарання за зраду годувати своїми грудьми щенят диких звірів, а дітей, народжених з гріха, вбивати.

Такі дії короля викликали загальний осуд і обурення. Єпископ Станіслав одним з перших виступив проти короля. Король не зважав на застереження костьола. Це змусило єпископа відлучити короля від костьола, що на той час було рівнозначне позбавленню його влади. Розлючений король увірвався до костьола й біля вівтаря зарубав єпископа мечем, а своїй військовій дружині наказав четвертувати тіло святого".

Св.Станіслав є також головним патроном єдиної незалежної Польщі. Про це свідчать 270 костьолів, освячених його ім'ям. Воно є найуживанішим у Польщі. Про св.Станіслава складено багато прислів'їв. Тому не випадково, що його зображення вміщено на багатьох міських гербах не тільки теренної Польщі, а й інших земель Речі Посполитої, зокрема Литви. Аналізуючи символіку міських гербів із зображеннями святих, М.Гумовський висловив припущення, що св.Станіслав та св.Казимир увійшли до неї як покровителі Литви й Польщі⁸⁹. Св.Станіслав потрапив до герба міста Барка, як патрон його власника і засновника Станіслава Тжебуховського.

Іконописна традиція зображення св.Станіслава незвичайна. Простежимо її на основі аналізу емблематичного матеріалу гербів литовських міст Тельшяй (Telsze), Жижморяй (Zyuzmory). Єпископ звично зображується в строях понтифікальних: в золотій ризі та пурпуровій митрі, нахиленим над чорною труною, з якої постає воскресаючи білий «Piotrowim» (гле в усіх гербах блакитне).

На гербі Копайгорода зображено Божу Матір, що тримає на руках Спасителя, а в її ногах вміщено «Леліву» (герб заїновника міста), довкола якого зроблено напис «Patrona oppidi Novogrodensis»+. Печатки з таким зображенням для вживання у міських справах польський король Сигизмунд III надав щойно заснованому місту Новогроду⁹⁰. Щоправда, назва міста Новогрода не так уже й довго утрималася, навіть в офіційних актах.

З легкої руки посполитих, чиїми зусиллями зводилися оборонні укріплення навколо міста, воно набуло дещо насмішкуватої назви «Копайгород». Назва так швидко закріпилася за містечком, що вже у 1635 р. вона використовувалась в офіційних документах, а згодом повністю витіснила офіційну назву-топонім⁹¹.

Привілей на забудову Новогорода між селами Шипинки та Романківці дістав Лукаш-Казимир Московський — володар столових королівських маєтків у Барському старостві.

Чому саме Божа Матір обрана патронкою міста? Через брак відомостей, що ж саме вплинуло на цей вибір короля, відповідь може бути лише загальною. Очевидно, його жителі щиро вірили, що вона збереже збудоване на Кучманському шляху містечко, захистить його мешканців у лиху годину від ворогів, допоможе вистояти в часи лихоліть.

У 1640 р. польський король Володислав IV своїм привілеєм надав Магдебурзьке право Вінниці. За умов, що вінницькі міщани ніколи більше не будуть приєднуватись до повстань та українських «бунтівників»*, цей привілей у 1650 р. ствердив Ян Казимир⁹³. Однак ні перший, ні другий документ до нас не дійшли. Такий висновок зробив у своїх історичних студіях В.Д.Отамановський, провівши його ретельні розшуки. «Вписано було цей останній (привілей 1650 р.),— повідомляє дослідник,— 8.X.1650 р. до київських гродських книг». Але книг таких у Київському центральному історичному архіві немає. Взагалі, на нашу думку, є мало надій відшукати текст привілею, бо немає його ні в історичних архівах Москви, ні у Варшавському головному архіві давніх актів, ні в інших архівосховищах. Аналогічні розшуки були проведені ще заходами вінницької міщанської громади у 1780—1789 рр. «...Адвокати, за допомогою метрикантів та архівістів, перевели сумлінні розшукування потрібних актів XVI—XVIII ст. у Метричних книгах Литовських та коронних, у книгах Гродських та земських Вінницького Архіву, у архівах городів — Львівського, Володимирського, Житомирського, Летичівського, Галицького та Ін. Наслідки отої

* Оскільки жителі Правобережної та Лівобережної України брали активну участь у народно-визвольній війні проти шляхетської Польщі, що розпочалася 1648 р. після захоплення кожного українського міста, яке володіло привілеєм на самоврядування, польський уряд позбавляв його автономії й підпорядковував польсько-шляхетській адміністрації. Саме тому однією з умов Зборівської угоди була амністія для київських, чернігівських, вінницьких та інших міщан, які брали активну участь у війні, яка зобов'язувала польський уряд підтвердити всім цим містам їх попередні права та вольності⁹².

солідної праці, що недешево коштували міщанській громаді, вміщено у скарзі міщан перед люстраторами 1780 року»⁹⁴.

Про існування ж міських герба і печатки свідчать пізніше архівні документи, що містять відомості про їх використання. Найстарішим з них є документ 1642 р. про надання міської сіножати в користування жіночому монастирю. «...Для ліпшої віри і певності на потонній часи давши їм тот наш лист, — зазначено, зокрема, в ньому, — печать міськую нам од його Королівської милості надано притиснуть росказалиемо»⁹⁵. Матеріали джерел дають можливість відтворити графічну реконструкцію міського герба. Особливо тут стануть у пригоді перші описи герба та печатки, введені до наукового обігу В. Д. Отамановським у його студіях з історії міста Вінниці. Яким був герб Вінниці, на міській печатці дещо виявляє опис витисненої на масі печатки, що його зроблено було під час описання до земських книг Брацлавського воєводства акту вінницької міщанської громади. Акт той був з печаткою старого міста Вінниці, тобто з зображенням двох гачків та інших знаків привілеями королівськими тому ж місту Вінниці для вживання на печатці дозволених «przy pieczęci starej miasta Winnicy, to iest z wyrażeniem wend dwóch y innych znaków przywilejami królewskiemі temuż miastu Winnicy dla używania na pieczęc pozwolonych».

Це саме стверджує й декрет королівських комісарів від 1788 р, в якому вказано, що привілеями Володислава IV з 1640 р. Вінниці яко пограничному місту на герб призначено було: «дві шаблі та гачки»⁹⁶.

Традиція зображення двох шабел та гачків на міській печатці переривається, очевидно, десь у середині—останній чверті XVIII ст. Доказом цього служать відбитки міської печатки Вінниці (№№ 1471 та 1493) та її графічна копія з фонду колекції доктора М.Гумовського, що зберігається у відділі рукописів Народного музею в Кракові. На них зображено хрест і птаха. Зображення обрамлене гілками, під якими вміщено літери «В» і, здається, «К» (№ 1471) та «В» і, можливо, «О» (№ 1493) — їх прочитання перешкоджає якості ксерокопії. По колу зроблено напис польською мовою: «Печатка міста Вінниці ЙКМ» (Його Королівської Милості). Печатку увінчано королівською короною (№ 1471, 1493). Майже повна подібність з емблемою герба «Єжежа» дозволяє висловити припущення, що на печатці Вінниці під 1777 р. (рік визначено М.Гумовським) зображено саме цей герб. Втім хай читач переконається у цьому сам, прочитавши опис герба, поданий польським дослідником К.Несецьким:

«Має бути в полі червонім хрест кавалерський, на хресті крук, що тримає в дзьобі печатку, голова вправо обернена, в нашоломнику три страусові пера». «Однак, — додає автор, — Окоцький (інший дослідник) не уточнює, що на хресті має бути крук, а тільки птах». «Цей герб, — повідомляє К. Несецький, — мав принести з собою до Польщі перший архієпископ Гнезненський»⁹⁷.

На нашу думку, зміна зображення на печатці міста стала наслідком посилення процесу полонізації українського суспільства, що припадає на кінець XVIII ст., а відтак — загострення релігійного, національного та соціального протистояння, що проявилось у всіх сферах суспільного життя, зокрема і в середовищі міщанських громад. Вінницька міська громада не склала при цьому винятку. Так, до 50-х років XVIII ст. у державних установах тут користувалися українською мовою. Та з 60-х років, коли староста Чосновський призначив на посаду міського писаря шляхтича поляка Я. Романовського, міські актові книги почали вестися польською мовою. Відтоді посаду міського писаря завжди обіймав найманий шляхтич-поляк. Проте міський уряд продовжував уживати давні міські печатки XVII ст. з написом українською мовою⁹⁸. Зрозуміло, що така мовна невідповідність напису на печатці й тексту скріплюваних нею документів мала проіснувати недовго. Можливо, якийсь шляхтич почав вживати міську печатку із зображенням свого родинного герба. Виявити його ім'я в цьому разі зможуть допомогти літери на ній. Однак брак джерел та інформації не дають можливості дійти якоїсь ствердної думки.

Своєрідної еволюції зазнало й тлумачення символіки герба. Його усталену емблему різні дослідники трактують по-різному:

— «На гербі м.Вінниці зображено було дві шаблі та дві вудки. Шаблі символізували Вінницю як прикордонне місто, на мешканців якого покладено було військові обов'язки. Дві вудки на гербі означали, що уряд визнає тепер право вінничан на ухоронництво, тоді як протягом XVI століття вінницькі старости забороняли масовий відплив міщан "на входи", бо це послаблювало сили захисників міста під час нападу татар»⁹⁹.

— «На ньому (вінницькому гербі — Авт.) зображено рибальське причандалля з двома гачками, а під ним — два схрещені мечі»¹⁰⁰.

— «Герб повіту с в червоному полі два схрещені й лезом назовні повернуті палаші, а в центрі — хрест, здолу рамення якого розділене на зразок гачка»¹⁰¹.

— «...В красном поле золотая уда на два жала в стороны разделенная, а в корни содержащая крепость, под которою косым крестом же положены два меча натурального вида»¹⁰².

В одній з історичних розвідок зображення герба дано у вигляді якоря з чотирма лапами¹⁰³.

Свого часу один з авторів цього нарису, посилаючись на значні суперечності в архівних документах, припускав можливість зображення в гербі фортеці¹⁰⁴.

Перелік тлумачень герба Вінниці можна продовжити. Однак слушним видаються зауваження керуючого гербовим відділенням Б.Кене: «Описание сего герба не ясно»¹⁰⁵. Загадковим воно залишається і для сучасних дослідників.

Нерозв'язаним залишається і питання появи досліджуваної емблеми в гербі м. Вінниці. Вирішення його за наявними джерелами та пам'ятками тієї епохи може бути лише гіпотетичним.

Найбільшу подібність до зображення емблеми Вінницького міського герба мають герби «Юньчик II» та «Юраха». Вони набули широкого вжитку серед руських родин Великого князівства Литовського, зокрема Волині, і походять з цих теренів. Так, за К.Несецьким, герб «Юраха» («Якір має бути на червоному полі, над яким хрест») є в Литві. Свій початок рід Юрахів веде з 1430 р. від Юрія, або ж Юраха: «Юраха Русин, староста луцький, був пізніше губернатором всієї Волині». Про нього залишив спогади польський історик М. Стрийковський як про хороброго воєнного мужа, «зятятого проти поляків: їх він, коли здобували Луцьк, кого лише міг спіймати, мордував, потім з поразкою Свидригайла під Ошмяною, чий бік тримав, був взятий в полон і там осів»¹⁰⁶.

На географію Волинської землі вказує й побутування герба «Юньчик» серед шляхетних родин Великого князівства Литовського. Досліджуючи походження кожного герба, К.Несецький, як правило, розглядав кілька версій різних авторів. «Має бути, — пише він про "Юньчика", — два залізні гаки на кшталт якоря розкладені, на лінії, що прямо догори від них іде, є два хрести, обоє поперек, один над другим, хрести повинні бути білого кольору, поле — червоного» «нащадки винесли його зі Смоленського (воєводства) — до Жмуди»¹⁰⁷. А щодо герба «Юньчик II» К.Несецький пише: «Є такі на Волині, які подібного цього ж С'Юньчику I») герби вживають, з тією тільки різницею, що хрест поперечний лише кладуть, а не два, як про це говорилось вище».

Звісно, самостійні адміністративні утворення — Брацлавське й Волинське воєводства — мали тісні взаємні контакти: Брац-

лавськими старостами свого часу були князі Острозькі, а посаду воєводи обіймав Сапега — представник відомого роду з Волині. Опис герба «Юньчик» К. Несецький супроводжує легендою. «Розповідають, — пише він, — що під час однієї битви, коли ворог розташувався із своїми силами на березі річки, якийсь Юньчик, повідомивши про це християнське військо, повів його на ворога та, перемігши його, спіймав ніби на гачок. На згадку про це Юньчику було даровано описаний вище герб»¹⁰⁸. Легенда, витoki якої губляться в середньовічних часах боротьби християнства з поганством, породжує версію, на жаль, також гіпотетичну: місто Вінниця також розташоване над рікою, його життя в середньовічну добу минало в борні з ворогами християнського світу — татарами, кілька разів руйнувалось, позаяк не одне військове змагання відбувалось під його стінами. Це були гіркі поразки й величні перемоги. Можливо, на згадку про одну з них місту й було даровано королем емблему герба «Юньчик», доповнену схрещеними шаблями. Втім на ґрунті наведених вище фактів можна збудувати кілька версій.

Майже із середини XVII ст. у процесі поширення магдебургії на Поділлі настала велика перерва. Спочатку Руїна, а потім прихід турків, під владою яких край перебував з 1672 р. до 1699 р. принесли політичну невизначеність, а відтак й економічне запустіння. І тільки із середини 40-х років XVIII ст. знову спостерігаємо поживлення цього процесу. Королівськими привілеями Августа III від 21 листопада 1744 р. поселенням Гранова та Кібличу, а 22 листопада того ж року й Гайсину було дароване Магдебурзьке право і герб — символ набутого статусу міста, його самоврядування й судової автономії.

Вибір емблеми герба м. Гранова був не випадковим. Місто успадкувало зображення герба «Леліва» («неповний місяць догори рогами, а над ним посередині шестикутна зірка на синьому полі») «від своїх власників — родин Грановських і Сенявських»¹⁰⁹. Те саме сталось і з Тернополем, що дістав також герб "Леліва", але вже від свого власника краківського каштеляна Я.Тарновського, який заснував місто в 1540 р.¹¹⁰ Внесення до герба міста емблем родових гербів його власників мало у Речі Посполитій, зокрема й на Поділлі, усталену традицію. Її наслідують, про що вже йшлося вище, Шаргород, Копайгород та ін. На думку польського дослідника М.Гумовського, вона може бути виявом вдячності міщан до особи, яка сприяла розвитку міста¹¹¹.

Герб «Леліва»— один з найстаріших гербів, що належать до польської гербової традиції*. Є свідчення про його використання вже в 1140 р. Герб мав поширення серед багатьох слов'янських народів, у тому числі в Іллії¹¹². Щодо походження герба серед дослідників немає одностайності. Одні стверджують, що він потрапив до Польщі з інших земель: якийсь Тицимир заснував над річкою Рейн замок, який німецькою звучав як «Монштерн», а польською — як «Леліва», й, поріднившись з польськими родами, передав їм свій герб¹¹³. Інші, вказуючи на слов'янське походження назви герба, вважають його суто польським. Час можливої появи герба деякі історики визначають періодом правління короля Болеслава Сором'язливого¹¹⁴.

Емблему герба «Леліва» тлумачать по-різному. Одні вважають, що вона знаменує перемогу християн над мусульманами. Таке прочитання має глибоку традицію, воно відображає світогляд середньовічної доби й спирається на канони геральдики, згідно з якими перевернута фігура означає явище, дію, якої вже не існує; над ним здобуто перемогу. Відзначимо: поєднання зірки й місяця зустрічаємо в гербах українських гетьманів (Петра Дорошенка), шляхетних родин, які уславились в збройній боротьбі за християнську віру. Таке тлумачення було загальноприйнятим. К.Несецький свідчить: «Ренатус — Король неаполітанський та сцилійський створив у Мессані кавалерію, яка мала назву "Кіннота місяця". Її воїни мали носити на грудях на ланцюжку срібний неповний місяць (на тлі зірок та лілей) з написом «*Donec totum impleat*». Створена була кіннота для боротьби з ворогами святої віри»¹¹⁵.

Існують інші версії трактування символіки емблеми, зокрема як згадки про перемогу, отриману над ворогом при світлі місяця та зірок.

Ратуші міста Кіблича королівським привілеєм було дозволено стверджувати офіційні документи печаткою із зображенням герба «Погоня»¹¹⁶. Ймовірно, герб міста Кіблича також перебрав своє зображення з емблеми родинного герба власника — родини Чарторійських, за клопотанням яких воно здобуло Магдебурзьке право. Важлива функція герба — бути ознакою власності — могла стати головним мотивом у виборі емблеми володарем міста.

* Геральдична система, що формувалася на терені земель колишньої Речі Посполитої, в тому числі й східнослов'янських, увібрала емблематичні традиції різних народів.

Зображення герба «Погоня» має кілька редакцій: вершник на коні з піднятою вгору рукою з оголеним мечем; вершник зі списом; озброєна, закута в лати рука, яка виходить з хмар.

Цю емблему, що символізує ідею збройної боротьби з ворогом, захисту держави, князівства чи міста від завойовників визнано типовою в загальноєвропейському масштабі. Вона відома в Брунсвіку, Франконії, на Влохах (Італії), Шльонську, широко вживана серед древніх родів та як герб Великого князівства Литовського, у східнослов'янських народів. Тому з гербом «Погоня» пов'язано чимало легенд та історичних оповідей, якими дослідники супроводжують його описи. Одна з них свідчить: Юрій Сікилчик на призвисько Доса одним ударом шаблі у бою відсік турецькому командирові праву руку з мечем. За це король Владислав Ягайло повісив його на шию золотий лантух й обдарував згаданим гербом⁷.

На гербі міста Гайсина було зображене срібне орлине крило на зеленому полі¹⁸, за іншими даними — на червоному чи синьому. Селінський пише: срібне орлине гніздо¹⁹. Можливо це пояснюється пізнішими нашаруваннями або технічними огріхами.

Емблема крила належить до класичних і бере витoki з античних часів. Вона вживалася як атрибут бога Гермеса і збереглася до середньовіччя. Слід сказати, що крило вживалося у російській геральдиці XVII-XIX ст. як емблема «покровительства, патронажа, благоволення, попеченія», а в родових гербах цього періоду — як символ невтомності. При цьому крило зображувалося не стилізовано, а натурально²⁰.

За канонами припустимо зображати в гербі замість усієї фігури птаха лише частину, скажімо, крило. При цьому символічний зміст геральдичної фігури зберігається. Можливо, орлине крило в гербі Гайсина, як і сам птах, є символом влади, а водночас і великодушності та прозорливості. Яким чином символіка герба пов'язана з історією міста, залишається нез'ясованим. Ймовірно, даруючи його місту, король прагнув ще раз засвідчити свою владу над цим неспокійним краєм.

За Августа III одержало свій герб ще одне подільське містечко — Шатава. Королівським привілеєм від 12 серпня 1750 р. було підтверджено його міські права й надано печатку із зображенням св.Томаша²¹. Св.Томаш до кола найближчих учнів Христа увійшов не першим, але й не останнім. Євангеліє згадує про нього як людину боязливу. Томашу випало навертати до віри людей в Ірані, а згодом в Індії, де він і помер смертю мученика. Поховано його в передмісті Мадраса (Mailapurі). Тому св.Томаш

є головним патроном Індії. Ім'я Томаша було найуживанішим серед простого люду Речі Посполитої¹²².

Немає жодних свідчень, які б дали змогу висунути хоча б якусь прийнятну версію, що достатньо переконливо пояснила б присутність св.Томаша в гербі м.Шатави. Втім традиція його зображення в гербі цього міста досить швидко перервалася. Про це свідчить привілей Станіслава-Августа від 10 грудня 1782 р. У ньому йдеться про те, що дідич А. Маковський звернувся до короля з проханням поновити міські права Шатаві, оскільки привілей Августа III випадково загубився¹²³. Монарх виконав прохання й дозволив для затвердження актів та міських документів вживати ту печатку, яку обере дідич. Такі випадки були не поодинокі. Вони траплялися серед тієї категорії міст, які мали найменше прав (тобто приватно-панських). Ці міста одержували привілеї на магдебурзький устрій здебільшого від свого пана або на його прохання та з його волі й ласки. Він міг доволіно змінити привілеї або взагалі скасувати. Прагнути увічнити свою благодійність щодо жителів міста, іноді власники вміщували на гербах літери власних імен. Так, зокрема, вчинив і власник Юзефгорода Любомирський, вписавши до горба свої ініціали «A. L.» (1776 р.)¹²⁴, згадана Бона Сфорца та ін.

Наприкінці XVIII ст. було затверджено міські герби Смотрича (1791 р.) та Брацлава (1792 р.). Вони виявилися останніми з подільських міст, які здобули королівські привілеї Через рік Річ Посполита була розділена між сусідніми країнами й перестала існувати як незалежна держава. Поява гербів була викликана реформуванням міського устрою, проведеного польським урядом в системі загальних перетворень, спрямованих на модернізацію державних основ та устоїв. У зв'язку з цим у квітні 1791 р. було прийнято закон про міста. Міське населення дістало право нобілітації, тобто йому дозволялося займати посади в державних установах. Воно здобуло представництво у польському сеймі — в економічній, поліцейській і судовій комісіях. На міста поширювалася державна юрисдикція. Згадані права надавалися виключно королівським містам¹²⁵. Їх кількість на Поділлі булл незначною. Це — Кам'янець, Вінниця і також Смотрич. Останньому, за свідченням Сецінського, тоді ж було надано герб із зображенням св.Юрія¹²⁶. Є підстави вважати, що королівський привілей лише поновив старий міський герб, як і саме Магдебурзьке право, яке Смотрич мав з 1448 р. Традиція використання зображення св. Юрія в емблемі міста, ймовірно, сягає часів, коли ним на правах власника володіли брати Коріатовичі.

Слушно припустити, що в такий спосіб увічнили історичну роль Смотрича, який початково був військовою і політичною ставкою Коріатовичів і звідки поширився їхній вплив і на інші міста Поділля. Тому зображення з печатки володарів краю братів Коріатовичів було обрано за міський герб так само, як і пізніше Кам'янець. Інакше важко пояснити побутування одного й того ж герба у двох сусідніх подільських містах — Кам'янці-Подільському й Смотричі.

Старовинний Брацлав, який значно занепав з того часу, як у 1598 р. центр воєводства було перенесено до Вінниці, не увійшов до привілейованих. Тому в червні 1791 р. представники від міста виступили перед сеймом з клопотанням поширити дію закону на Брацлав¹²⁷. Уряд пішов на поступки. Тут запроваджувалися органи управління на зразок Магдебурзького права, місто звільнялося від будь-яких юрисдикцій, крім державної. 10 січня 1792 р. король Станіслав-Август дарував Брацлаву герб. В червоному полі було зображено фортецю з двома цілими баштами з боків і третьою — зруйнованою посередині, що свідчило про військові випробування, які випали на долю цього міста¹²⁸.

На основі викладеного матеріалу можна зробити такі висновки.

Поява гербів на Поділлі пов'язана із запровадженням міського устрою на основі Магдебурзького права, яке набуло широк го розвитку в XVI—XVIII ст. Кожному привілейованому місту належало мати власний герб — символ самоврядування. Герби у той час забезпечувалися правовим статусом, який затверджувався владою.

З перелічених вище 53 подільських міст, які мали свої герби у зв'язку із запровадженням міського устрою на основі магдебурґії в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, ми розглянули гербову традицію близько 20. Це пояснюється нерозробленістю та малодослідженістю гербової спадщини на цій території, втратою архівних документів тощо.

Здебільшого інформація про герби в історичних і краєзнавчих студіях минулого, зокрема XIX ст., є неповною. Як правило, увагою істориків обійдена кольорова гама міських гербів, як у випадках, коли на щитах вміщено зображення святих — патронів міст. Досить часто допускаються неточності або мимовільне ігнорування окремих деталей, які для дослідника геральдики можуть виявитися головними, а нерідко зустрічається і спотворення відомостей про міський герб.

Загальний геральдичний портрет краю не завершений і через те, що поза рамками дослідження залишилася велика кількість

емблем козацьких сотенних та полкових міст і містечок. Сфрагістична колекція їх чекає ще на своїх дослідників. Адже печатки сотенних та полкових міст були дуже різноманітні. Переважали випадки вживання у канцеляріях таких міст особистих печаток полковників, старшин¹²⁹.

За характером емблематичного матеріалу міські герби ранньогеральдичного періоду можна поділити на кілька умовних груп. Чи не найчисельнішу становлять герби, до яких внесено зображення християнських святих: св.Юрія-змієборця (Кам'янець-Подільський, Смотрич), св.Петра (Брацлав), св.Флоріана (Шаргород), Богородиці (Копайгород), св.Станіслава (Барок), св.Миколи (руський магістрат Кам'янця-Подільського), св.Томаша (Шатава). Їх поява в гербах подільських міст пояснюється історичними умовами. Зображення святих — свідчення специфіки середньовічного світогляду, що формувався на релігійному ґрунті. Ці символи несли загальне змістове навантаження, підкреслюючи приналежність міста до християнського світу, християнську ревність його власників.

Окрема група гербів містить зображення святих — покровителів (патронів), власників або засновників міст. Це, наприклад, герби Шаргорода, Барка й можливо, Смотрича.

Широке побутування зображень святих у гербах подільських міст, на нашу думку, неправомірно пов'язувати тільки з католицькою традицією, оскільки використовувалися й зображення святих православної церкви, наприклад, св.Миколи в гербі руського магістрату м. Кам'янця-Подільського. Обрання цього святого руською общиною своїм покровителем й захисником не випадкове. В народних повір'ях св.Микола виступає як заступник несправедливо засуджених, захисник простого народу, щедрий благодійник. Культ св.Миколи завжди вважався плебейським, персоніфікуючись з поганськими звичаями та народною традицією.

Руська юрисдикція міста діяла в умовах фактичної нерівноправності різних етнічних груп його населення, оскільки «представником міста виступала рада Польська, яка вдавалася до будь-яких засобів аби викоренити православну церкву та завдати образ руському народу». Тривала боротьба двох юрисдикцій завершилася в 1670 р. їх об'єднанням, «а точнее уничтожением иоследней»¹³⁰.

Вірменська община Кам'янця-Подільського вживала в гербі магістрату зображення божого ягняти з лабарумом, тобто прапорцем з візерунком хреста. Професор Я.Р.Дашкевич вважав,

що тут сталася трансформація цього старохристиянського символу в національну емблему вірменів України¹³¹.

Таким чином, зображення святих у гербах подільських міст були не тільки зовнішніми атрибутами християнства, а й мали глибокий соціальний зміст, оскільки категоріями релігійної символіки стверджувались певні соціальні ідеї, моральні ідеали. Тому вивчення традиції їх побутування в міських гербах дасть чимало цінних матеріалів для подальшого аналізу соціальних, національних і релігійних процесів на Поділлі

Певний інтерес становлять міські герби, емблеми яких частково запозичені або повторюють сюжети родинних гербів власників міст — українських чи польських феодалів. Їх кілька. Це — герби міст Гранова, Копайгорода, Шаргорода та, ймовірно, Кіблича.

В окрему групу можна виділити міські герби, емблеми яких мають глибоке історичне коріння, давню традицію вживання у багатьох народів світу, до яких входять елементи західноєвропейської геральдичної системи. Йдеться про «канонічні» емблеми та фігури, семантика яких, незважаючи на певні розбіжності, зберігається протягом століть у багатьох країнах. У зв'язку з цим автор «Русской геральдики», характеризуючи «естественные фигуры», які найчастіше траплялися у гербах, зауважив: «Західна геральдика в багатовіковому своєму розвитку надала кожній з фігур цього ряду свою назву, колір, положення»¹³². До них, безперечно, належить зображення журавля в гербі Дунаївців та орлиного крила — Гайсина.

Ранньогеральдичний період охоплює час перебування краю в межах державного утворення Речі Посполитої, що зумовило наявність у міській гербовій традиції елементів польської геральдичної системи. Прикладом цього є надання подільським містам гербів «Погоня» (Кібличу, можливо Вербовцю й «Леліва» (м.Тернопіль, Гранів) , що були тоді найбільш уживаними.

Цілком осібне місце займає емблема герба м.Вінниці. В її основі лежить прадавній символічний знак, який зазнав стилізації у варіанті, що дійшов до нас.

Особливість гербової традиції міст Поділля — відсутність поділу щитів на геральдичні фігури, а також гербів гласних або ж напівгласних. До цієї категорії міських знаків можна віднести тільки герб міста Гусятина. На ньому зображено три вежі, на верхівках яких — три гуски.

Найчисленнішу групу становлять міські герби, на яких вміщено емблеми зброї, фортець, лицарських обладунків — символи захисту краю від ворогів, мужності і звитяги. Вони не

були просто абстрактними символами політичної автономії чи військового суверенітету, а відображали реалії повсякденного життя подільських міст, що розміщувалися в прикордонному краї. Отже, у даному разі на характері емблематичного матеріалу, на нашу думку, позначилися конкретні обставини політичної історії краю, особливості його соціально-економічного розвитку.

Поодинокі випадки (герб Хмільника й певною мірою Брацлава, 1792 р.) становлять герби, архітектурні сюжети яких (в обох випадках зображення міських фортець) відтворюють стилізоване зображення характерних ознак самого міста.

Отже, гербова традиція міст Поділля своєрідно віддзеркалювала багатогранний процес їх історичного розвитку. Її генезис визначався різноплановими факторами релігійного, суспільно-політичного та соціального характеру, що зводилося до такого.

По-перше. Поява міських гербів на Поділлі пов'язана з поширенням тут Магдебурзького права.

По-друге. Формування гербів міст охоплює період перебування краю у складі державного утворення Речі Посполитої, що зумовило наявність у міській геральдиці елементів польської геральдичної системи.

По-третє. Геральдична спадщина міст Поділля, що формувалася у ранньогеральдичний період, надзвичайно строката Тривалість цього періоду (друга половина XIV — кінець XVIII ст.) зумовила нашарування гербових традицій різних епох, призвела до інтеграції різних геральдичних систем, тобто появи елементів еклектизму.

По-четверте, в емблемах, що склали герби подільських міст, немає зображень реального міста. В цьому головна відмінність гербів, набутих під час підлеглих краю Речі Посполитій, від пізніших, наданих російським урядом.

На генезис міської геральдики Поділля у XIV—XVIII ст. впливала специфіка цього історико-географічного регіону, що мала свої, притаманні їй особливості.

ГЕРБОВА ТРАДИЦІЯ МІСТ ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ XVIII - У СЕРЕДИНІ XIX СТ.

ГЕРБИ ПОДІЛЬСЬКОГО Й БРАЦЛАВСЬКОГО НАМІСНИЦТВ

Новий етап творення міських гербів Поділля припадає на кінець XVIII ст. Він пов'язаний з переходом краю після другого поділу Речі Посполитої під юрисдикцію Російської держави. Це викликає необхідність зробити побіжний огляд основних

етапів процесу міського герботворення в цей період. Специфіку і головні закономірності його зручніше показати на тлі попередньої гербової традиції, водночас врахувавши хід загальноісторичного процесу.

Росія і Польща, що знаходилися на одному шаблі суспільного розвитку, були феодальними державами. Проте у багатьох сферах суспільного життя і в організації управління між цими державами існували істотні відмінності. Зокрема, це стосується міст. Певною мірою їх ілюструють міські знаки. Міста Речі Посполитої набули своїх гербів у XIV—XVIII ст. у зв'язку з поширенням Магдебурзького права, наслідуючи західноєвропейську традицію міського устрою.

Що ж до Росії, то, на думку Н.Соболевої, «особливості історичного розвитку виключали можливість становлення інституту міських гербів на терені російських земель в той час, коли в країнах Західної Європи міські герби набули широкого розповсюдження»¹³³. У тому значенні, в якому герб сприймався західноєвропейським суспільством — зовнішній атрибут юридичної особи (міщанської громади чи органів, які керували нею), допустимо про нього говорити тільки щодо останньої чверті XVIII ст., тобто після запровадження «Городового положення». З нагоди святкування столітнього ювілею Жалуваної грамоти історик І.Дитятін так писав про її історичне значення: «Наш сучасник бачить, такий акт влади, який у зародку поклав початок міському громадському самоврядуванню, викликав у міської громади свідомість своєї правочинності, будив у неї самодіяльність»

З часу появи в Росії перших міських гербів (початок XVIII ст.) до виходу «Грамоти на права і вигоди містам Російської імперії» (1785 р.), згідно 28-го пункту якої кожне місто зобов'язували мати герб, затверджений рукою імператриці, і вживати його в усіх міських справах¹³⁵, можна виділити такі основні етапи еволюції суспільної ролі та функцій міського герба. Початковий етап охоплював перші десятиріччя XVIII ст.: міські герби ще не увійшли в стадію широкого розвитку й повсюдного поширення¹³⁶; другий — припадав на період обласних реформ (друга половина XVIII ст., коли герб символізував місто як самостійну, на відміну від сільського поселення, адміністративну одиницю; третій — розпочався в 1785 р., з визначенням офіційною владою суспільного статусу міського герба. Він вживався як емблема міста у

тому значенні, в якому сприймався середньовічним західноєвропейським суспільством¹³⁷.

Наприкінці XVIII ст. Річ Посполита являла собою країну з дуже слабкою централізацією політичної влади, що стало однією з головних причин її занепаду. Саме тоді Російська імперія переживала апогей епохи абсолютизму. Життя суспільства в ній визначалося загальними тенденціями, спрямованими на його уніфікацію та виразну ієрархічну побудову. Тому запровадження маґдебургії (нехай і неповної) в містах на новоприєднаних територіях, що становили елементи загальної політико-адміністративної системи країни і стан яких великою мірою залежав від того, якою саме є ця система¹³⁸, вступала у суперечність з вищезазначеними тенденціями. Маґдебургія за традицією надавалася поселенням незалежно від їх адміністративного статусу, а в Російській імперії герби діставали здебільшого міста, що виконували адміністративні функції, тобто центрів намісництв, губерній та повітів.

Традиційна фраза, що виголошувалася польськими королями при наданні Маґдебурзького права («...намісникам нашим, урядникам і суддям забороняємо назавжди в це право втручатись і міщан до свого суду притягати»¹³⁹), принаймні, хоча б декларувала містам автономію. Волею ж російських монархів у «Грамоті на права...» зазначалося, що мешканці міста зобов'язані присягою перед Всемогутнім Богом зберігати непорушно підданську вірність особі імператорської величності¹⁴⁰. Це дістало відображення і в самій конституції російського міського герба. «Вона візуально втілює зміст урядової політики щодо міста: місто це показано за допомогою "підпорядкованості", вторинності міського герба — має самостійність самоврядування з монаршої ласки (символ верховної влади над міським гербом)»¹⁴¹.

Особливістю міської емблематики в Російській державі став виразний наголос на пропаганді офіційної ідеології. На це звернув увагу П.П.Вінклер, характеризує «штучні фігури», вживані у гербах. «Перше місце посеред них, — зазначив він, — посідають зображення, які є свідченнями доказу "милості" верховної влади у ставленні до того чи іншого села чи міста». Серед них він насамперед називає «Государственный российский Герб» та ще одну фігуру «государственного» орла, уточнюючи при цьому, що останній наявний у гербах Брацлава та Кам'янця-Подільського¹⁴². В імператорських указах прямо зазначалося, що двоголовий орел зображується в гербах губернських міст для ознаки «присоединения и подданства сего края к Российской империи»¹⁴³. У цьому зв'язку

не випадковим є поділ за згаданим зразком щита міського герба, що його вперше запроваджено саме на приєднаних Росією землях у 1772 р., після першого поділу Речі Посполитої¹⁴⁴.

Огляд генези міської гербової традиції в Росії дає змогу зробити узагальнення: а) у Російській державі традиція міського герботворення формується з XVIII ст.; б) його активізація припадає на останню чверть XVIII ст. З цього часу герб набуває того ж значення, що й у західноєвропейській традиції; в) процес міського герботворення мав державний характер. У ньому зроблено виразний наголос на пропаганді офіційної ідеології; г) практика творення міських гербів набула загальних рис політичного устрою: всеохоплюючої уніфікації, суворой ієрархії.

Міські герби Поділля російського періоду, що були затверджені 22 січня 1796 р. відповідно до указу Катерини II «Про герби міст Мінської, Волинської, Брацлавської і Подільської губерній», яскраво відображали специфіку процесу міського герботворення в імперії. Окремі риси його ще виразніше проступали на тлі загострення політичної ситуації на приєднаних землях.

В указі було перелічено міста, яким було надано право мати власний герб. Це 13 міст Брацлавського намісництва: Брацлав, Гайсин, Тульчин, Бершадь, Ямпіль, Могилів, Вінниця, Літин, Махнівка, Сквиря, П'ятигори, Липовець, Хмільник та 10 міст Подільського намісництва: Ушиця (Стара), Вербовець, Грудек, Зіньків, Летичів, Проскурів, Старокостянтинів, Базалія, Ямпіль, Кам'янець-Подільський. Готуючи указ, герольдія залишила містам згаданих намісництв давні герби, а тим, що їх не мали, створила нові, відповідно до прийнятих правил, і подала їх зображення з описом до сенату¹⁴⁵.

Отже, частина гербів, зокрема, Брацлава, Гайсина, Вінниці, Сквири й Хмільника Брацлавського намісництва та Вербовця, Летичева, Проскурова і Старокостянтинова Подільського намісництва, зберегла свої попередні зображення, що, певно, мало на меті підкреслити дотримання історичної традиції самоврядування міст та її значення. Проте у поділі щита з'явилися певні зміни. Зображення у його верхній частині (главі) було доповнене двоголовим орлом, на грудях якого вміщувався герб губернського міста¹⁴⁰. Воно цілком змінювало зміст міського герба. Такий порядок зображення фігур підкреслював ієрархічний принцип побудови системи: повітове місто підпорядковувалося намісництву, що входило до складу Російської імперії і підлягало її верховній владі.

Так, російська монархія перетворила зображення територіальної емблеми в ідеологічний інструмент офіційної політики, тобто в засіб вираження своїх політичних, юридичних та історичних домагань. У той чи інший спосіб ця ідеологія відтворювалася на інших пам'ятках досліджуваного періоду: офіційних документах міського уряду, грамотах, дипломах тощо. З-поміж них характерним є «Диплом Подільської губернії», що зберігається у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (КВ 49603) та печатка магістрату міста Вінниці 1796 р, що виготовлена, очевидно, відповідно до 40-го пункту згаданої «Грамоти...», який узаконував право міста мати печатку з міським гербом¹⁴⁷.

Отже, як констатують дослідники, міські герби втратили початкову суть і свій внутрішній зміст, зберігши тільки оболонку із «зображувальною» функцією. Тобто герб формально був лише ознакою самостійної територіально-адміністративної одиниці з власними органами врядування¹⁴⁴. Цю тезу підтверджує указ 1796 р. про затвердження гербів, де названо тільки кілька міст, що мали попередню традицію самоврядування. Про інші нічого не говорилося. Проте новий адміністративний статус потребував виконання пункту 28-го «Грамоти містам...», де, зокрема, зазначалося, що в поселеннях, які набувають статусу міст, «...для провадження правосуддя в наших округах до часу урядження по всій губернії повітових міст на підставі того ж рескрипту заснувати окружні присутственні місця... в містечках, від яких присвоюються округам найменування: у Тульчині, Ямполі, Махнівці, Липовці, П'ятигорах і Бершаді (Брацлавського намісництва)¹⁴⁹. Серед затверджених у той період для обох намісництв гербів немає жодного, який би одержало місто, що не виконувало адміністративних функцій. Отже, попередня геральдична традиція, що брала витoki з міської магдебурґії, виявлялася майже повністю знехтуваною

Носіями міських емблем за цих умов ставали незначні містечка, зокрема Бершадь, Махнівка, Ямпіль (Подільського намісництва), життя яких не відзначалося особливими історичними подіями. На це слушно вказано в описі герба Бершаді: «У нижній (частині) — у срібному полі, давнє земляне укріплення, яке донині ще знаходиться поблизу цього нового міста, що не має між іншим особливих відмінностей»¹⁵⁰.

Дослідники вже звернули увагу на те, що за своєю сюжетною символікою герби досліджуваного періоду відрізняються від наданих польським королівським урядом. В основу зображень

було покладено прості, зрозумілі символи, що характеризували реальне життя міста й відображали його географічне положення, особливості природних умов, економіку, історичні події¹⁵¹.

Природні умови й географічні особливості розташування поселень зафіксовано в емблемах Літина—дві сосни та ялина як «знак великого багатства в цій окрузі лісів» та Ямполья (Брацлавського намісництва)—срібна річка з порогами, на березі якої будується судно «за положенням цього міста нижче порогів на річці Дністер, яка вже не має перепон вільній плавбі, зручне для влаштування тут корабельні»¹⁵². Цікаву інформацію про ямпільські пороги вміщує у своїй праці «Опыт географическо-статистического описания Подольской губернии» В.К.Гульдман: «Нижче Ямполья,— пише, зокрема, він,— до недавнього часу знаходилася суцільна гранітна скеля, яка перегороджувала річку, ніби гребля. Це були відомі Дністровські, або Ямпільські, пороги. Вони мали два проходи: один — штучний біля правого берега, завширшки 5 сажень, інший — природний, біля лівого берега, завширшки 4 сажні, відомий під назвою "Брами". Трохи нижче цього місця на віддалі 300 сажнів з обох боків фарватеру розташовувалася гряда гранітного каміння, яка була відома у місцевих жителів під назвою "Череда". Ямпільські пороги не перепиняли руху суден, хоч були й небезпечні, але робили неможливим рух пароплавів. Нині ямпільських порогів вже немає.

Окремі пороги, мали у лоцманів свої особливі назви, так, наприклад, Пеньок — за 122 версти від гирла Збруча, Борис — за 131, Гусак — за 164, Мохнатий горб — пасмо поперек річки за 226, Сторож — за 224, Кладка — пасмо за 247 верст вище від села Пороги»¹⁵³. Село те поблизу Ямполья, на пагорбах біля порогів.

Особливості пагорбкового ландшафту дістали відображення одразу у двох гербах подільських міст — Ушиці та Грудека. На гербі Ушиці зображено шість розташованих сукупно гір, на середній з яких споруджено червоний хрест. На гербі Грудека — дві золоті гори, а між ними — срібна міська стіна¹⁵⁴.

Господарські символи відбиті в гербах міст Тульчина, Могилева, Махнівки, Липовця, П'ятигір, Зінькова, Базалії. «Речі, що належать фабрикам, бердо, човник і цівка», внесені до герба Махнівки, свідчать про розвиток промисловості*. «Дві руки, одна

* Саме у Махнівці у 1798 р. П. Потоцькому належало 4 мануфактури (панчішна, суконна, екіпажна і крохмальна). Найбільші прибутки приносила суконна мануфактура, продукція якої становила 8070 аршинів шерстяної тканини на рік¹⁵⁶.

одній подана й покладені на товарах, у два срібні тюки зв'язаних» у гербі Базалії свідчили про міжнародну торгівлю, що здійснювалася між українськими та закордонними купцями. «Складені пірамідально плити» в гербі Зінькова означали видобуток у цій окрузі будівельних матеріалів — каменю та вапна¹⁵⁵.

Сільськогосподарська спеціалізація цього краю дістала відображення одразу в кількох міських гербах: Тульчина, Могилева, П'ятигір та Липовця. Емблеми Тульчина та П'ятигір оповідають про багаті врожаї хліба та родючість ґрунтів у повітах, центрами яких вони є. Якнайкраще таку особливість господарства повітів графічно відтворюють зображені в гербі Тульчина «три золоті снопи жита» та П'ятигір — «ріг достатку, з якого «на зоране поле сиплеться золоте зерно».

Таким чином, 13 з 14-ти новоутворених гербів міст обох намісництв набули символів, пов'язаних з географією та господарством краю.

Різний підхід було обрано під час створення гербів столиць обох намісництв — Кам'янця-Подільського та Брацлава. Брацлав успадкував герб магістрату, наданий місту польським королем Станіславом-Августом у 1792 р. Тим самим було знехтувано традицію вживання герба воєводства, що сягала витоків у XVI ст. й загалом збереглася до кінця XVIII ст. (1509—1793 рр.)

Кам'янець-Подільський, навпаки, відмовився від наслідування гербів магістрату. У ньому тривалий час діяло три магістрати: руський, польський та вірменський. Зрозуміло, що реальний вибір постав між емблемою польської общини (вершник на коні, що простромлює списом змія) та руської (св. Микола). Можна припустити, що на остаточне вирішення питання про вибір емблеми — золотого сонця з шістнадцятьма променями, а над ним золотий хрест, що зображувались на синьому полі, крім політичного фактора, який був визначальним у практиці міського герботворення в Росії, могли мати вплив й інші обставини. Йдеться, зокрема, про те, що герб польського магістрату (вершник на коні) був подібним до герба столиці імперії — Москви, на якому було також зображено св. Юрія-змієборця. Коли б вибір випав на св. Миколу, то у цьому разі з'явилась би подібність до герба м. Києва, який мав за емблему зображення Михаїла-архангела.

Зауважимо, що герб Поділля з сонцем як елемент державного герба Російської імперії вміщено у щоденнику Корба (на малюнку державної печатки російських царів), в «Большой государственной книге», де він за геральдичною термінологією розглядається

як герб претензій, оскільки Поділля на той час не входило до складу Росії¹⁵⁷.

Із скасуванням намісництв і утворенням Подільської губернії герби формально втратили свою юридичну дію, та фактично вони продовжували використовуватися повітовими центрами нового адміністративного поділу. В Подільській губернії тоді налічувалося 12 повітових центрів 10 з них — Брацлав, Вінниця, Могилів, Ямпіль, Липовець, Літин, Летичів, Проскурів, Ушидя, Кам'янець-Подільський — зберегли за собою статус повітових. Після неодноразових адміністративних змін до губернії було приєднано ще два повіти з центрами в Балті й Ольгополі.

Зображення повітових гербів того періоду містять офіційні документи, що виходили з губернських та повітових канцелярій. Так, у Кам'янець-Подільському історичному музею-заповіднику зберігаються два примірники оригіналу Диплому Подільської губернії (№№ КВ 49607 та КВ 49603) за 1801 та 1804 р. В них вміщено графічні зображення повітових гербів Балти й Ольгополя, що є незаперечним доказом вживання ними власних гербів.

Балта — колишній Єленськ, а ще раніше — Юзефгород (за назвою частини міста, яка лежала на правому березі Кодими й належала Речі Посполитій) — не успадкувала попереднього знаку, наданого місту ще польським королем Станіславом-Августом у 1776 р. (нагадаємо: це були літери «A.L.» — ініціали князя Олександра Любомирського). На початку XIX ст. Балта вживала іншого герба. Його опис подано в історичному, топографічному й статистичному дослідженні Марчинського «Статистика губернії Подільської», видрукованому у 1823 р. у Вільно. «За герб повіт Балтський має півполя ораного і півстепового: серединою поля ораного проходить якийсь вал, подібний до того, який римляни називали "Wallum locatorum"»¹⁵⁸. Близький до цього опис герба Балти подає й польський дослідник А.Хомицький: «Wall (wallum locatorum) przechodzi środkiem zoronej ziemi, II pole czyste, step»¹⁵⁹. — Вал тягнеться серединою зораної землі, інше поле чисте, степ.

У символіці герба, без сумніву, дістало своє відображення прикордонне розташування міста: не тільки у розумінні кордону двох держав — Османської імперії та Речі Посполитої чи Російської імперії, а й у більш загальному плані — географічної межі природних зон степу й лісостепу та соціокультурному — землеробського (осілого) та скотарського (кочового) способу життя. Щодо валу, то, не маючи ніяких відомостей про нього, можемо тільки висловити припущення: в такий спосіб у гербі

увічнено оборонну споруду, яка в житті прикордонного міста завжди набувала особливого значення.

Герб міста Балти не може не викликати захоплення дивним витвором людської уяви. Він — яскравий приклад кодування історичної пам'яті простою, зрозумілою мовою символів, пологнє лаконізмом графічного вираження ідеї, що акумулювала в собі багатомісячні обставини життя міста, і навіть особливе сприйняття минулого на межі уяви та почуттів. Зоране поле й степ — символ не лише подільського містечка Балти, це — узагальнений образ усієї України.

Поки що не віднайдено, як і у випадку з гербом м. Балти, жодних документів про затвердження в «установленном порядку» герба м. Ольгополя (йдеться про герби, зображені на «Dyplom...»). Містечко Ольгопіль — давнє слов'янське поселення на півдні Поділля, (стара назва — Рогузка-Чечельницька), розташоване на самій межі з Диким полем. Степова річечка Савранка відділяла володіння Речі Посполитої від Буджацької орди. Вірогідно, що саме вона зображена в гербі м. Ольгополя, що являв собою «піски, посеред яких протікала річка». Для людей, які там здавна селилися, ця річка мала не лише господарське, а й оборонне значення. На це вказує у своєму дослідженні «Историческое описание уездного города Ольгополя Подольской губернии» священник Орловський. «Біля самого Ольгополя, — пише він — на болотистому й недоступному місці є великий став, який поріс високим очеретом й простягнувся аж до містечка Піщаної В цьому очереті під час нападів гайдамацьких й татарських навколишні жителі теперішнього м. Ольгополя мали для себе єдине й безпечне сховище»¹⁶⁰. Зображення річки на гербі оточує крапчастий фон. Оскільки зображення чорно-біле, можна припустити, що так, згідно з приписами геральдики, умовно передано або золото, або піски. Обидва твердження мають право на існування. Порівняння з іншими гербами, зображеними на пергаменті, свідчить про те, що авторів описуваного були відомі геральдичні правила, які регламентували передачу кольорів у чорно-білому зображенні.

Прийнятне і твердження, що за допомогою крапок передано зображення піску. Адже в топоніміці цього району дуже часто трапляється ця назва. Так, поблизу Ольгополя розташоване село Піщана Одеської області і смт. Піщанка Вінницької області. В самому місті є околиця, що має назву «Піски». Виразною рисою геологічної будови цього району є потужні піщані відклади, яких немає на сусідніх територіях¹⁶¹.

Хоч побутування герба засвідчене документально, утвердження його в історичній традиції не відбулося.

СТАН МІСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ НА СЕРЕДИНУ ХІХ СТ.

Перша половина ХІХ ст. позначена кількома важливими реорганізаціями геральдичної служби в Росії. Їх наслідком стало перетворення Герольдмейстерської контори, створеної за Петра І, у 1722 р., спочатку в Герольдію 1800 р. яка діяла на правах колегії, а згодом — у Департамент Сенату (1843 р.). Новоутворений департамент набув рівних прав з діючими раніше установами. Цим підкреслювалася значимість нової державної інституції, важливість покладених на неї обов'язків та завдань. Першорядна увага в ній приділялася роботі над виконанням указів Павла І від 20 січня 1797 р. та 27 травня 1800 р. про створення «Общего дворянских родов Гербовника» та «Общего Гербовника городов Всероссийской империи». Останній наказувалось укладати в такий же спосіб, як і гербовник шляхетних родин, «подаючи до найвищого затвердження»¹⁶². Проте, на відміну від дворянського гербовника, частини якого майже щорічно затверджувалися верховною владою, ніяких конкретних заходів, спрямованих на створення загального міського гербовника, не вживалося. Так тривало майже до середини ХІХ ст.

У рапорті від 5 жовтня 1843 р. на ім'я міністра юстиції герольдмейстер Д.Зам'ятій писав, що до укладання «Общего гербовника городов Всероссийской империи Герольдія не приступала»¹⁶³. Практичну потребу в такому збірнику відчувала і сама Герольдія, оскільки «присутственные места, в потребных случаях обращаются в оную о доставлении копий с гербов губернских и уездных городов, и что по неимению в Герольдии оных встречается затруднение в удовлетворении тех требований». Аби запобігти цьому, виконуючий обов'язки герольдмейстера зобов'язав усі дворянські депутатські зібрання, «а в тих губерніях, де їх немає, звернутись до губернських правлінь, аби ті надіслали до Герольдії з усіх гербів губернських, а також повітових копії»¹⁶⁴.

Виконуючи розпорядження, Подільське Дворянське депутатське зібрання надіслало до Герольдії копії малюнків гербів повітових міст губернії, які супроводило рапортом. У ньому повідомлялося про те, що «найдены рисунки гербов всех городов, с описанием оных», які затверджено у 1796 р. Стосовно Ольгополя, Балти й Нової Ушиці було зазначено, зокрема, що ці міста «не имеют еще Высочайше утвержденных гербов, но на основании

предписания министра внутренних дел от 12 ноября 1836 года № 535 и 10 октября 1837 г. за № 507 составлены губернским (художником) проекты Гербов для этих городов»¹⁶⁵.

У рапорті йшлося і про підхід, яким керувалися автори, створюючи свої проекти. При цьому враховувалися «або розташування міст, або особливі обставини, пов'язані з ними, або історичні відомості»¹⁶⁶.

В описах, що додавалися до малюнків гербів, вмотивовувалося зображення тих чи інших фігур на них. Так, у гербі м. Ольгополя на блакитному полі розташовувалися три вулики і окремі землеробські знаряддя, що мало свідчити про «благополучний розвиток в Ольгопільському повіті пасічництва та землеробства». На щиті вміщено дату «1812 год» — це рік, коли Ольгопіль став повітовим містом¹⁶⁷.

Історія назви і заснування Ольгополя досить складна. «Ольгопіль», як назва населеного пункту, з'явилась наприкінці XVIII ст. Її появу пов'язують з фактом перебування в цих місцях Катерини II, яка хотіла назвати якесь містечко Ольгополем, на честь онуки — великої княжни Ольги Павлівни. Сталось так, що перейменували на Ольгопіль м.Чечельник, найзначніше з навколишніх. Воно й виконувало функції повітового, як у Вознесенській, так і в Подільській губерніях до 1811 р. У цьому році, згідно імператорського указу «О переводе из местечка Чечельник Присутственных мест в казенное селение Рогузку-Чечельницкую, с переименованием онаго Ольгополем»¹⁶⁴, повітовий центр було перенесено в Рогузку-Чечельницьку, тобто новий Ольгопіль.

Поява указу викликана діями поміщика Гудовича, що придбав м.Чечельник власність в 1794 році і на підставі документів, як це стверджується в указі, довів, що саме Рогузка-Чечельницька, а не Чечельник малась на увазі, коли приймалось рішення про перейменування містечка. Очевидно, тут проявилось і небажання власника м. Чечельника, людини крутої вдачі, щоб у його місті знаходились люди, непідвладні йому. Про цей несподіваний переїзд в народі збереглась легенда. Начебто поміщик Гудович наказав терміново навантажити на вози майно повітових служб і вивезти їх до Ольгополя (Рогузки-Чечельницької). Оскільки там не було належних приміщень, то архіви вивантажили просто неба, на голому полі, тому й місто ніби повинно називатись «Голопіль», як це й робили довгий час місцеві жителі¹⁶⁹.

В обох гербах міст Балти та Нової Ушиці присутнє зображення двох снопів. Однак їх розташування на щиті, як і тлума-

чення, були відмінними. В першому випадку на зеленому полі два «стоящие» пшеничні (?) (нерозбірливо в оригіналі документу) снопи, а над ними Меркурійв Жезл, вносились до герба, як ознака «хлебородия» й значної торгівлі хлібом цієї території губернії¹⁷⁰, в іншому — на блідорожевому полі «лежащие» снопи, а над ними частина кам'яної будівлі та напис «1826 год» свідчили про одержання Новою Ушицею статусу міста, для жителів якої хліборобство й нині залишалося головним заняттям^{171*}.

Готуючи проекти, автори базувалися на загальних засадах побудови герба. Щит — основне гербове поле — поділявся на дві частини. У верхній традиційно зображувався Подільський губернський герб, а в нижній — символи, емблеми, фігури, що складала образний зміст міського герба.

З погляду суворих приписів геральдики проекти гербів мають кілька вразливих місць. По-перше, це — вживання написів і, по-друге, в гербах м.Ольгополя та Нової Ушиці передано ландшафт — вулики та снопи розмішені на галявині, а це все суперечить геральдичним канонам. У гербі Нової Ушиці місцевий художник, судячи з усього, лише поверхово обізнаний із законами герботворення, застосував блідорожеву фарбу**.

Втім ідея, що лягла в основу цих проєктів, набула свого розвитку. Документи свідчать, що зазначені проєкти гербів повітових міст були доставлені в Герольдію, де було прийнято рішення «звернутися до Статистичного Відділення Ради міністерства внутрішніх справ з тим, щоб воно зробило належне розпорядження про подання до Сенату проєктів гербів зазначеним містам, якщо вони не набули найвищого затвердження».

* Внесення до гербів подільських міст символів, що визначали хліборобську спеціалізацію краю, відображало історичні реалії. Так, д-р К.Ролле в своїх «Гигиенических очерках Подольской губернии», виданих у 1869 році, засвідчує, що при Казимірі, синові Ягели, подільською пшеницею, яку сплавляли Дністром, постачали острови грецького архіпелагу (Кіпр); при Сигизмунді I «приїжджали венеціанські послы до короля з проханням про утримання чорноморських портів в належному стані». Відомо і те, що кардинал Камендоні відвідав Дністрові пороги під Ямполем і не знайшов «значительного препятствия к их устранению». Після цього було укладено з Венецією проєкт торгового договору стосовно «золотой подольской пшеницы». Суднопластво по Дністру було зупинено через те, що турки у кінці XV ст. зайняли гирло ріки і перешкождали стосункам Поділля з Чорним морем¹⁷².

** Суворі приписи геральдики дозволяли використовувати для передачі кольорів тільки п'ять фарб: зелену, синю, червону, чорну і багрянцеву (пурпур). Це так звана група емалей (фініфті). Іншу групу складають два метали — золото і срібло, які в репродукціях (копії), графічному вираженні можуть бути замінені відповідно жовтою або білою фарбами.

ня»¹⁷³. Проте рішення це не виконувалося, робота по затвердженню гербів Ольгополя, Балти й Нової Ушиці ще неодноразово переривалася і, врешті, розтяглася на кілька десятиліть.

Гальмувала справу незатвердженість гербів губернських міст, а також внесення часткових змін до гербів. Так, у 1851 р. цар Микола I висловив побажання, «щоб у майбутньому, як правило, на гербах губерній, областей та губернських міст, які надалі будуть подаватися до найвищого затвердження, зображати завжди імператорську корону; на гербах же міст повітових ставити вживану тепер подібними містами міську корону. На погляд міністра внутрішніх справ, імператорську корону вживати тільки тим повітовим містам, які відрізняються від інших величиною населення і взагалі своєю значимістю в адміністративному, торговельному й історичному відношеннях»¹⁷⁴. Це практично вимагало створення нового герба, що вело до нового виготовлення ескізу, його узгодження та затвердження.

Та головна причина, безсумнівно, крилася в неузгодженості дій державного апарату, дублюванні роботи. Зберігся реєстр малюнків та паперів, відправлений до Департаменту міністерства юстиції, до якого потрапив і «рисунок герба для города Ольгополя, проектированный в министерстве внутренних дел с рисунком герба для сего же города, составленном в Гербовом Отделении»¹⁷⁵.

Зусилля по створенню гербів розпорозувалися по різних відомствах. Так, крім Герольдії, виготовленням проектів займалося статистичне відділення міністерства внутрішніх справ, а на завершальному етапі, перед поданням до Сенату, вони підлягали затвердженню міністром юстиції. Часто від підготовки проекту до його офіційного затвердження між різними офіційними особами та державними службами протягом цілих місяців або навіть років ішло листування. Нерідко втрачався сам предмет суперечки, траплялося, що воно ретворювалося у справжній дев'ятий вал паперової бюрократії. Однак, незважаючи на це, справа все ж поволі просувалася вперед.

За таких умов не важко передбачити розвиток подій, пов'язаних з проектами гербів для Ольгополя, Балти, Нової Ушиці

Ситуація, що склалася навколо герба м. Нова Ушиця, підтверджує наші невтішні висновки. В опрацьованих архівних документах не вдалося виявити жодної згадки про нього. На долю проектів гербів Ольгополя та Балти дещо проливає світло рапорт міністра внутрішніх справ за № 62 від 19 лютого 1853 р. до Сенату. В ньому докладно розглянуто обставини справи, то

тягнулася вже протягом кілька років, після подання службової записки статс-секретаря графа Блудова до міністра юстиції¹⁷⁶.

На початку 1849 р. граф інформував міністра юстиції, що під час перегляду повного зібрання законів імперії виявилось: деякі міста не мають належним чином затверджених гербів, імператор «соизволил» запропонувати Департаменту Герольдії створити герби для так званих штатних міст. Виконуючи розпорядження імператора, Герольдія склала список таких міст. Їх виявилось 39. Крім того, своїм наказом за № 863 від 8 березня 1849 р. вона зобов'язувала місцеві органи влади — губернські правління — повідомити про те, чи не мають вони гербів, засвоєних звичаєм, або наданих начальством «в попередній час»¹⁷⁷.

Варто відзначити, що у відповідь на запит про герби Балти та Ольгополя Подільське губернське правління надіслало рапорт, в якому повідомляло, що про такі немає жодних відомостей¹⁷⁸.

Судячи зі змісту поданого губернським правлінням документа, можна припустити, що до рук державних службовців свого часу не потрапило відоме історико-географічне й статистичне дослідження «Статистика Подільської губернії», в якому була вміщена інформація з географії, економіки й топографії краю. Як одна з обов'язкових характеристик опису повіту у ньому була інформація про його герб.

Шукаємо виправдання місцевим чиновникам в ігноруванні фактів вживання гербів Балти та Ольгополя на офіційних документах, які виходили з губернської канцелярії за підписами губернського керівництва на тій підставі, що минуло відтоді понад сорок років.

Залишається пояснити забудькуватість авторів рапорта щодо проектів, виготовлених у 1836—1837 рр. на вимогу міністерства внутрішніх справ місцевим художником, копії яких у лютому 1842 р. були подані тій же Герольдії Подільським Дворянським Депутатським Зібранням.

Наказом Сенату від 31 січня 1850 р. міністерству внутрішніх справ було доручено розробку проектів гербів для зазначених вище міст. Це дало конкретні результати — справа дещо пожвавилась. У рапорті міністра внутрішніх справ Сенату від 22 вересня 1850 р., зокрема, зазначалося, що проекти гербів для міст були надані головному начальнику Подільської губернії і за цими пропозиціями в статистичному відділенні Ради міністерства виготовляються відповідні малюнки¹⁷⁹.

Проте вжиті заходи істотно не вплинули й не могли вплинути на подальший перебіг подій. Бюрократичний апарат залишився

вірним собі. Протягом наступних двох років до Сенату було подано проекти близько 30 гербів. Тільки десятком з них пощастило набути офіційного затвердження. З-поміж них — герб м.Балти, повідомлення про який разом з малюнком та описом з'явилося у Повному зібранні законів Російської імперії, чим підкреслювалася важливість і значимість прийнятого акта¹⁸⁰. Герб Балти мав такий вигляд. Щит був поділений на дві частини. У верхній — зображувався герб подільський, у нижній — на блакитному тлі золотий житній сніп з кадуцеєм. Щит був увінчаний міською короною. Отже, порівняно з проектом в затверженому гербі змінено тільки колір щита із зеленого на синій та частково компоновку емблеми. При цьому збережено як ідею, так і фігури попереднього герба. Для внесення таких незначних коректив знадобилося п'ятнадцять років.

Інакше розв'язалося питання з проектом герба м.Ольгополя. 6 лютого 1851 р. він був поданий до Сенату, який 22 лютого ухвалив «...проект герба, сообразив к правилам геральдики преднести на Высочайшее Его императорское Величество благоусмотрение установленным порядком»¹⁸¹. Що зашкодило виконанню цього розпорядження, невідомо*. Тільки запис у чернетках герольдмейстера, датований 1857 р., свідчить, що «проект в виду учреждения Гербового Отделения» було повернуто¹⁸².

У 1838 р. було створено проект ще для одного подільського містечка — Бара. В опрацьованих добірках архівних документів, у тому числі й рапортах виконавчих органів місцевої влади — губернських правлінь не вдалося виявити жодних згадок про те, що роботу започатковано. Тільки вміщений у книзі «Городские поселения в России» опис проекта герби є незаперечним її доказом: «Герб Бара ще не дістав свого затвердження; проект же його, поданий 27 січня 1838 року, такий: на білому полі — старовинний замок з 4 баштами і з написом на стіні замку "1540 год" на згадку про відновлення і побудову цього міста королевою Боною, дружиною короля польського Сигизмунда І. Напис "1540 год" вказує на час обдарування міста особливими привілеями»¹⁸³. Повідомлення викликає сум з приводу того, що книга з'явилася у 1864 р., а герб все ще не було затверджено. За яких умов відбувалося створення проекта герба, з'ясувати не

* У фондах ЦІА Росії так і не вдалося ознайомитися з архівною справою № 208 (ф.1343, оп.15) «Подольской губернии города Ольгополя. 1851 год», яка перебувала у розшуку. Ймовірно, саме вона приховує на своїх сторінках подробиці обставин, які зашкодили затвердженню проекта герба.

вдалося. З огляду на вказану дату його появи можна припустити, що герб виготовлено на вимогу міністерства внутрішніх справ. Саме на його структурний підрозділ — статистичне відділення — урядовою постановою від 3 травня 1829 р. поклалися обов'язки «зосередження гербів губерній, областей та міст». У зв'язку з цим міністр внутрішніх справ своїм розпорядженням від 12 листопада 1836 р. зобов'язав цивільних та військових губернаторів дати відомості, чи всі міста кожної з губерній мають герби, а «если не все, то составил проекты гербов, доставить их в министерство для представления к утверждению»¹⁸⁴.

Отже, проведені архівні розшуки дали можливість встановити, що з чотирьох проектів гербів подільських містечок — Нової Ушиці, Балти, Ольгополя та Бара, виготовлених у 1836—1838 рр., удостоївся найвищого затвердження усталеним чином тільки проект герба м. Балти. До переліку причин, які гальмували процес міського герботворення, додамо ще одну — відсутність єдиного центру, на який би покладалися відповідні функції творення міських гербів. Наслідком цього стала неспроможність налагодити належний контроль та облік проектів герба, що надходили з місць. Гальмували справу, крім того, й загальна безвідповідальність державних установ та посадових осіб, відсутність будь-якої системи у підході до розв'язання проблеми. Хаотичність і спонтанний характер процесу призводили до непослідовності, неузгодженості й невпорядкованості дій тих, хто був причетний до процесу герботворення у ті часи.

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕРБОВОГО ВІДДІЛЕННЯ У СТВОРЕННІ МІСЬКИХ ГЕРБІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Для поліпшення міського герботворення, реорганізації та регламентації роботи необхідне було державне втручання. У 1857 р. імператорським указом при канцелярії Департаменту Герольдії з цією метою створено Гербове відділення. До його обов'язків входило «правильне й узгоджене з вимогами геральдики складання проектів усіх гербів, грамот і дипломів». Реформа галузі в діяльності герботворення тісно пов'язана з ім'ям барона Б.Кене. Саме йому в червні 1856 р. імператор Олександр II доручив переглянути всі губернські та інші місцеві герби і «представити проектные рисунки тем из них, кои по неправильности их составления требуют изменения»¹⁸⁵. Б.Кене виявився розумною, талановитою і, що головне, енергійною людиною. Йому вдалося подолати бюрократичну рутину Департаменту Герольдії, впо-

рядкувати безліч справ і протягом короткого часу налагодити активну роботу очолюваного ним Гербового відділення.

Влітку 1858 р. до Сенату було подано перші 34 підготовлені Б.Кене проекти гербів губерній, повітових та заштатних міст, а також містечок. Серед них виявилось й подільське містечко Тульчин. З його старого герба Кене вилучив герб вже неіснуючого на той час Брацлавського намісництва^{1&6}.

У жовтні 1862 р. Кене вже звітував про перегляд 316 гербів. Розповідаючи про свою роботу, він визнав, що під час перегляду прагнув залишити в них попередні емблеми, затверджені протягом царювання імператриці Катерини II і тільки в окремих випадках вносив нові емблеми¹⁸⁷.

Проекти гербів, виконані Кене, позначені особливою печаткою, їх рівень задовольняв вимоги найсуворіших геральдичних приписів. З-поміж інших герби Кене легко виділити за барвистими прикрасами навколо щита. Система прикрас, розроблена Б. Кене і найвище затверджена імператорським указом допомагала з першого погляду визначити політичний, економічний і адміністративний статус міста. Так, ним використовувалося кілька типів корон": імператорська, корона градоначальств і фортеці, баштова міська корона. Імператорська корона прикрашала щити гербів губерній та столиць. Баштова міська корона, яка вінчала більшість міських гербів, мала різну кількість зубців (два або три) і відповідно різні кольори — золотий, срібний та червоний. За цими ознаками вирізнявся адміністративний статус міста: золота баштова корона з трьома зубцями прикрашала герб губернського міста, срібна — повітового, червона з трьома зубцями — заштатного, червона з двома зубцями — знаменитого посаду.

Щит, крім того, оздоблювався дубовим листям, орденськими стрічками, скіпетрами, знаменами, колоссям, виноградними лозами, вінками, молотами, якорями та кайлами. Все це мало відображати історичне минуле й господарську спеціалізацію, зокрема військову роль конкретного міста**. Так, золоті дубові з жолудями гілки облямовують щити губернських та обласних

* Корони — основний знак суверена. Вони ввійшли до середньовічної геральдики із значенням головного атрибута влади, що вказує на її ступінь в ієрархії. Існує ціла шкала зображення корон — від імператорської — до лицарської (дворянської).

** Повний опис і тлумачення прикрас, запроваджених реформою Кене, подано у книзі П.П.Вінклера Ми ж акцентуємо увагу тільки на окремих з них, використаних для оздоблення гербів подільських міст

гербів, два золоті колоси—міст та посадів, що вирізнялися хліборобством, золота виноградна лоза—міст з розвинутим виноробством. Прикраси навколо щита оповиті орденськими стрічками: блакитна (андріївська)—в гербах губерній пов'язує дубові гілки та поєднує скіпетри в гербах столиць і міст «обыкновенного пребывания Их Императорских Величеств»; червона (олександрівська)—в гербах областей та «градона-чальств» поєднує дубові гілки та колосся, лози, якорі, молоти, знамена. Виняток становили герби міст, які особливо відзначилися у боротьбі проти ворогів. Їм надавалося право використовувати георгіївську стрічку, де чергувалися смуги жовтого та чорного кольорів.

Міські герби Поділля зазнали перегляду одними з перших. Про це інформує зведена таблиця міст Подільської губернії, яку пощастило розшукати серед архівних документів¹⁹⁰. Гербове відділення підготувало 17 нових проектів. У таблиці перелічено всі 12 повітових та 5 заштатних міст: Бар, Сальниця, Вербоivecь, Тульчин і Хмільник. Вона цікава й тим, що вміщує дати про час виконання робіт.

Подільська губернія

Губернське місто	Кам'янець-Подільський	3 лютого 1859 р.
Повітове місто	Балта	17 березня 1864 р.
Заштатне місто	Бар	18 травня 1864 р.
Повітове місто	Брацлав	15 березня 1860 р. (7 серпня 1859 р.)
Заштатне місто	Вербоivecь	31 березня 1864 р.
Повітове місто	Вінниця	15 березня 1860 р.
Повітове місто	Літин	4 серпня 1859 р.
Повітове місто	Гайсин	4 серпня 1859 р.
Повітове місто	Ольгопіль	1 квітня 1858 р.
Повітове місто	Летичів	17 березня 1860 р.
Повітове місто	Могилів на Дністрі	31 липня 1859 р.
Повітове місто	Нова Ушиця	24 березня 1864 р.
Повітове місто	Проскурів	31 березня 1864 р.
Заштатне місто	Сальниця	24 травня 1867 р.
Заштатне місто	Тульчин	18 травня 1867 р.
Заштатне місто	Хмільник	7 квітня 1867 р.
Повітове місто	Ямпіль	11 березня 1860 р.

Сьогодні важко однозначно відповісти, чому подільські герби, розглядалися першими. Розпорядження про виготовлення міських гербів Харківської, Чернігівської та Херсонської губерній було віддане тільки в липні 1882 р.¹⁹¹ Можна припустити, що так сталося через бажання швидше провести адміністративно-територіальні зміни після приєднання краю до Росії. Саме подільський губернський герб—золоте сонце, а над ним хрест у синьому полі—затверджено на початку діяльності Гербового відділення. У спеціальній літературі з геральдики датою затвердження герба губернії вважають 8 грудня 1856 р.

Важко заперечувати одностайне твердження кількох авторитетних дослідників, проте варто звернути увагу на неузгодженість деяких фактів, що беруть під сумнів цю дату. Так, Гербове відділення створено 10 червня 1857 р. Якщо припустити, що Б.Кене приступив до роботи влітку 1856 р., одразу після оголошення волі царя Олександра II, то й тоді важко уявити, що за такий короткий проміжок часу (з червня по 8 грудня 1856 р.) можна підготувати критичні зауваження до зображення гербів 24 губерній, узгодити їх з правилами геральдики і внести певні зміни. Все ж П.П.Вінклер переконаний, що це можливо, і затвердження відбулося 8 грудня 1856 р.

Далі, герби цих 24 губерній, в тому числі і Подільської, облямовано прикрасами, які офіційно були запроваджені указом від 4 липня 1857 р.¹⁹² Втім припускаємо, що його оголошення могло затриматись більш як на півроку.

Отже, затвердження губернських гербів, на нашу думку, вірогідно відбулося пізніше—можливо, в грудні 1858 р. Саме восени того року Кене подав герольдмейстеру рапорт, у якому запропонував на розгляд 22 герби губерній, емблеми яких внесені до державного герба з коронами та прикрасами, запровадженими 4 липня 1857 р., а також 34 губерній, які зазнали перегляду та узгоджень з правилами геральдики, з відповідними коронами й прикрасами та ще 13 гербів областей і земель¹⁹³.

Додатковим свідченням на користь цих міркувань 1 дати 8 грудня 1858 р. є малюнок проекту та опис герба Подільської губернії, виготовленого у Гербовому відділенні, на якому стоїть дата його підготовки—10 жовтня 1858 р.¹⁹⁴ Саме з цього часу починається активний перегляд міських гербів Подільської губернії. Так, уже 3 лютого 1859 р. було розроблено проект герба губернського міста Кам'янця-Подільського. Він успадкував емблему свого попередника 1796 р.—золоте сонце та хрест без

двоголового орла. Щит облямовано відповідними прикрасами: увінчано золотом баштовою короною з трьома зубцями та золотим колоссям, оповитим блакитною андріївською стрічкою.

Високого професійного рівня проектів міських гербів, виконаних у Гербовому відділенні, досягнуто завдяки відповідальному підходу до справи, чіткому налагодженню механізму їх виготовлення. На початковому етапі ретельно вивчалася попередня гербова традиція кожного міста. У разі, коли такої не було, ознайомлювались з історією міста. На основі аналізу попереднього герба складали доповідну записку за підписом керуючого гербовим відділенням, висловлювали критичні зауваження до будови і символів, вносили пропозиції. Потім виготовляли чорно-білий проект та його опис, які обов'язково затверджувались у Гербовому відділенні. Після підготовчих робіт виготовляли кольоровий еталон. Архівні документи дають змогу детально простежити весь процес народження міського знака, його особливості у кожному конкретному випадку, дослідити обставини, що вплинули на прийняття остаточних рішень.

У доповідних записках про емблеми подільських міст Б.Кене критикував працівників Герольдії за недотримання геральдичних правил. До загальних порушень, неприпустимих у гербі, він відносив поділ щита. За канонами головне зображення — міський герб мало бути у верхній частині, тоді як воно виносилося в нижню. Зображення державного герба — двоголового орла — в гербі Брацлава Б.Кене вважав недопустимим і мав намір «исправить эту ошибку»¹⁹⁵.

Нарікання викликали і зображення ландшафту, що суперечило правилам геральдики¹⁹⁶. На це вказувалося, зокрема, в записках до гербів міст Могилева і Ямполья. Узгодження потребувало внесення істотних графічних змін до проекту герба Ямполья: замість срібної річки, «на якій справа показується частина порогів, на березі у нижній частині щита проглядають з боку корми два судна на підпорах, що будуються», пропонувалося зобразити в щиті, перетятому сріблом та зеленню, корабель у верхній частині — зеленою фарбою, у нижній — срібною¹⁹⁷.

Окремо слід виділити зауваження, що стосувалися тільки гербів міст і містечок, які були центрами повітів Брацлавського намісництва, а тому містили на своїх щитах брацлавський герб. Це — Вінниця, Ямпіль, Могилів, Гайсин і Літин. Йшлося про вилучення з їх емблем зображення герба неіснуючого вже Брацлавського намісництва.

Незначної редакції зазнали фігури, внесені до герба м. Вінниці. На думку Б.Кене, цього потребували мечі, які у старому гербі мали форму «новітніх шабель»¹⁹⁴.

Водночас частину міських гербів залишили без «изменения, изобразив в вольной части герб Подольской губернии»¹⁹⁹. Це стосувалося переважно гербів, набутих подільськими містами ще за часів Речі Посполитої, зокрема Вербовця, Проскурова, Хмільника й Летичева, емблеми яких здавна компонувалися за геральдичними правилами.

Керуючий Гербовим відділенням пропонував внести зміни й до гербів міст Балти та Тульчина на тій підставі, що зображені на них фігури, зокрема снопи, «вже є у багатьох гербах». Тому для того, щоб вирізнити герб міста Балти від інших гербів, в яких були подібні емблеми, Б.Кене запропонував зобразити в самому гербі «щит, розділений ромбовидно, з колоссям, у кожній частині»²⁰⁰. Те саме стосувалося й герба Тульчина, який був подібний до герба Пензи та Пензенської губернії. Щоб уникнути подібності, Кене запропонував «поместить снопы два и один»²⁰¹.

Під час підготовки проектів гербів заштатних Сальниці та Бара не було додержано попередньої гербової традиції цих міст. Пригадаймо: Сальниця мала її з 1607 р., а Бар — з 1540 р. До речі, вона знайшла своє продовження у проекті 1838 р., що зберігався в статистичному відділі міністерства внутрішніх справ. Можливо, так сталося через те, що до Гербового відділення не потрапила інформація про герби м. Сальниці — на той час незначного поселення («совершенно ничтожного»), як стверджується в одному з документів²⁰², та міста Бара, оскільки в записках про проекти гербів цих міст немає згадки про попереднє вживання давніх емблем, як і їх критики.

Запропоновані проекти не були кращими. Так, до герба заштатного міста Сальниці пропонували внести зображення баранячої голови, «маючи на увазі, що жителі цієї місцевості займаються вівчарством»²⁰³, а Бара, — «двох поєднаних в потиску рук на згадку про укладення тут угоди — так званої Барської конфедерації»²⁰⁴. Така пропозиція повчає об'єктивності історика, оскільки відомо, що конфедерати зі зброєю виступили проти Росії, не визнавали запроваджених законами Речі Посполитої змін, спрямованих на захист православних*. Пропонували ще зображення і «чотирьох кукуруд-

* У деяких довідниках і краєзнавчій літературі стверджується, що історичне рішення про ухвалу конфедерації винесено не в самому Барі, а в селі Михайлівцях Муровано-Куриловецького району, в садибі поміщика Сабанського.

зяних качанів на ознаку того, що тут поширена кукурудза». Цікаво, що голова барана в проекті герба Сальниці, як і вовка у проекті герба Летичева, малювалася з червоними очима та язиком, про що зазначається в описі. За тлумаченням геральдики, таке зображення вовка набувало додаткової характеристики «розлюченого»*. Але чому таким мав бути баран в гербі Сальниці? Припускаємо, що зазначене уточнення могло стосуватися лише вовка, оскільки прийнято вважати, що вівці в гербах символізують «кротость и сельскую жизнь»²⁰⁶.

Щодо вовка в проекті герба Летичева, то є сумнів, чи то справді вовк. Чимало джерел, зокрема польських, називають його лисичкою²⁰⁷. Як відомо, герб місту Летичеву було даровано ще польським королем Стефаном Баторієм — і з часом до нього могли внести зміни. В геральдиці досить часто трапляються випадки неточностей, особливо тоді, коли зображення герба реконструювалося на основі відбитків міських печаток. Подібне зокрема, сталося з емблемою герба м. Вінниці. Опис печатки виявився для Кене незрозумілим, а спрощення й наближення зображення до реального предмета у пізніші часи трансформували її у звичайнісінький якір²⁰⁸. Таких прикладів траплялося чимало.

Окремих помилок та неточностей в практиці міського герботворення не вдалося уникнути й службовцям Гербового відділення. Так, у «Записці про герб Нової Ушиці» йдеться про те, що герб її затверджено 22 січня 1796 р. В нижній частині його зображено «шесть совокупно лежащих гор, на коих на средней водружен четвероконечный красный крест»²⁰⁹. Проте відомо, що такий герб мало місто Стара Ушиця Подільського намісництва. Повітові функції його згодом, у 1826 р., було передано Літнівцям, які стали називатися Новою Ушицею²¹⁰. Отже, тим самим Новій Ушиці було розроблено проект на основі герба іншого міста — Старої Ушиці, тоді як проект герба 1838 р. Нової Ушиці не було взято до уваги.

Найбільше критичних зауважень зазнав проект повітового герба міста Ольгополя, поданий міністерством внутрішніх справ. Під час його створення були порушені усталені геральдичні норми зображення фігур, внаслідок чого спотворився сам зміст герба. Б. Кене запропонував свій варіант герба, залишивши в основі ідею й символи попереднього: «шит с зеленым полем, усеянным золотыми пчелами, не ограничиваясь числом, с серебряными лопатою и косою, в обыкновенном виде помещен-

* «Его глаза отличены особою от всего тела краскою» — червонуою^{2a1}.

ними вверх положенними накрест, а в вольной части поместить герб Подольської губернії»²¹¹

Історія розпорядилась так, що й цей варіант проекту герба всупереч розпорядженню «с описанием и объяснением причин принятия вышеозначенных эмблем передать г-ну герольдмейстеру для дачи дальнейшего хода»²¹² не був належним чином затверджений. Будь-яких пояснень причин цього в архівах не знайдено.

Документи, датовані початком 90-х років, свідчать, що за даними Гербового відділення, «тільки в Європейській Росії налічується 59 міст, які досі не мають свого особливого найвище затвердженого герба». В поіменному списку міст під номером 46 значиться м. Ольгопіль, який за класифікацією у цьому реєстрі віднесено до другої категорії, тобто до міст «які не мають жодного герба, ні міського, ні повітового»²¹³.

Герб міста Ольгополя планувалося увінчати срібною баштовою короною з трьома зубцями. Її набули також усі дванадцять повітових міст, крім Кам'янця-Подільського, що водночас був губернським і повітовим центром Кам'янецького повіту. Герби чотирьох заштатних міст прикрасила така ж червона корона. Виняток становила емблема Тульчина. Він дістав статус знаменитого посаду, на що вказувала червона з двома зубцями корона. Щоб підкреслити господарський характер міста, Б.Кене порадив оточити герб «двома золотими колосами, оповитими олександрівською стрічкою». Цей символ розвинутого в краї хліборобства оздоблював більшість проектів гербів подільських міст. Тільки проект герба Могилева, який славився виноградарством та виноробством, прикрашала виноградна лоза.

Дослідження гербової традиції подільських міст так і не дало вичерпної відповіді на запитання: чи були проекти, виготовлені Б.Кене, затверджені «установленим порядком»? Якщо ні, то що зашкодило цьому?

Вивчення гербової спадщини міст Російської імперії XIX ст. дало підставу вченим твердити, що планам Кене не судилося бути здійсненими, і активний процес перегляду, переробки, зміни міських гербів не пішов далі Департаменту Герольдії. Водночас деякі обставини процесу міського герботворення потребують ще додаткового вивчення, а ряд фактів — уточнення і пояснень. Так, в архівних фондах ЦІА Росії зберігається справа «О составлении общаго Гербовника городов Российской империи», серед матеріалів якої є згаданий список міст Подільської губернії, що ного, очевидно, планувалося внести до довідника. Список допов-

нуються хронологічною інформацією про кожний герб. Її аналіз свідчить, що йдеться про матеріали, підготовлені у Гербовому відділенні. До речі, дев'ять кольорових зразків проектів гербів подільських міст (Могилева, Ямполь, Брацлава, Вінниці, Літина, Гайсина, Ольгополя, Хмільника й Тульчина), підготовлених до затвердження, зберігаються разом з друкованими матеріалами в архівній справі № 209 — «О гербах Подольской губернии».

Малюнки гербів дуже гарні. Найбільше вражає свіжість фарб, таких яскравих, ніби вони тільки вчора були нанесені на папір вправним живописцем. Зауважимо, що тоді використовувалися лише натуральні фарби. Вірогідно, малюнки виконував талановитий художник Фадеев, який у 1857 р. обіймав посаду живописця в Департаменті Герольдії. Про нього сучасники говорили, що навряд чи був у Європі ще такий майстер, «який би мав такий гарний геральдичний смак і так тонко й майстерно виконував малюнки гербів»²¹⁴.

З огляду на наведені вище факти важко з'ясувати обставини, що зашкодили затвердити ці проекти, навіть висунути щодо цього прийнятну гіпотезу. Тим більше, що у міському герботворенні порядків, заведених Б.Кене, дотримувались до революції 1917 р. Останній герб, який відобразив зазначені принципи побудови герба, затверджено 3 лютого 1917 р. У травні 1914 р. було прийнято навіть спеціальну постанову «Об обязательности для каждого городского герба помещать в вольной части губернской или областной герб»²¹⁵. Такий підсумок діяльності Гербового відділення виглядає ще більш загадково, коли взяти до уваги, що воно не зазнало ніяких структурних реорганізацій, активно функціонувало, й головне, Б.Кене продовжував очолювати його ще протягом тривалого часу. У 1879 р. він навіть звернувся до герольдмейстера з проханням дозволити виготовлення проектів міських та посадських гербів для подання їх до найвищого затвердження²¹⁶. У зв'язку з масовим переглядом та переробкою міських гербів свого часу розпорядженням міністра юстиції від 15 липня 1859 р. вимагалось надалі припинити виготовлення міських гербів «до особого разрешения»²¹⁷. Пропозицію Кене аргументовано тим, що на той час уже були затверджені всі обласні та губернські герби, які мали займати вільне поле в місцевих гербах.

Отримавши дозвіл, Гербове відділення намагалося з'ясувати, які міста в імперії ще не набули найвище затверджених гербів. У 1890 р. проведено облік таких міст. Їх виявилось 59. Їх поділили на три категорії. До першої зарахували 36 міст, які «за відсутністю

власних» використовували герби своїх повітів; другу — становили ті, що не мали жодного герба ні міського, ні повітового. До третьої категорії віднесли тільки два міста, за якими хоч і значилося, за неофіційними даними, старовинні герби, але Департамент Герольдії не подавав їх до найвищого затвердження. З подільських міст до списку потрапили тільки Нова Ушиця та Ольгопіль (обидва віднесені до другої категорії)²¹⁸.

Зважаючи на неточності й помилки в архівних документах. Герольдія вирішила підходити в кожному випадку диференційовано, з урахуванням особливостей кожної категорії. Для міст другої категорії, це означало, що перед тим як створити для них герби, необхідно звернутись до «Начальників відповідних губерній, аби вони надіслали історико-статистичні відомості про ці міста, а також міркування про те, що власне, за місцевими умовами належало б відобразити або ж увічнити в гербі того чи іншого міста»²¹⁹.

Розпорядження було виконано напрочуд оперативно. Вже 22 березня 1891 р. на адресу герольдмейстера подільський губернатор надіслав доповідну записку, в якій виклав свої особисті міркування про те, що саме "за місцевими умовами, в яких перебувають названі вище міста, належало б відобразити в гербі кожного з них»²²⁰. Так, проект герба м. Нової Ушиці, на його думку, повністю відповідає місцевим, майже незмінним з того часу умовам цього міста, «не потребував змін, оскільки поселення, переіменоване в місто Нову Ушицю, ні промислового ні торгового значення не набуло і господарча діяльність його обивателів й досі зберігає свій переважно землеробський характер»²²¹.

Іншим виявилось ставлення губернатора до проекта герба міста Ольгополя. Зважаючи на історичні події, що відбулися з часу його заснування у 1812 р, він дійшов висновку, що проект герба міста від 1838 р. не потребував би змін, якби «только в этом проекте не была включена эмблема процветающего в то время в Ольгопольском уезде пчеловодства (три улья)»²²², оскільки «бджільництво нині не тільки в Ольгопільському повіті, а й загалом у дорученій Подільській губернії перебуває в повному занепаді». Заперечуючи проти увічнення цієї емблеми, губернатор спинився на обставинах, які, на його думку, «более соответствуют характеру данной местности», й повідомив, що власником м. Кам'янки Ольгопільського повіту князем Вітгенштейном ще в 20-х роках були виписані «бургундския и рейнска я лозы», і з того часу виноградарство настільки розвинулося й

зміцніло, що «ныне по культуре винограда уезд этот занимает уже в губернии первое место». Тому є виправданими ті зміни в гербі м. Ольгополя, які він пропонує внести; а саме: три вулики на гербі замінити трьома гронами винограду²²³.

Разом з доповідною запискою губернатор надіслав до Герольдії «Історико-статистичні свідчення» про міста Ольгопіль та Нову Ушицю. Цей документ дає змогу повніше схарактеризувати специфіку процесу міського герботворення наприкінці ХІХ ст., а подані у ньому фактичні матеріали і статистичні дані — уявити картину соціально-економічного життя міста.

Окремі дані свідчать, що герб м. Ольгополя так і не був затверджений, хоч теоретично не виключена ймовірність його затвердження на початку ХХ ст. одночасно з проектом герба м. Нової Ушиці. Про це інформує Вінклер, подаючи у додатку до своєї праці «Гербы городов» список міст, чії герби були затверджені «установленным порядком», але не потрапили до Повного зібрання законів Російської імперії. Серед них називається і Нова Ушиця²²⁴. Повідомлення Вінклером зроблене без вказівки на дату та посилання на джерело. Оскільки зміст книги хронологічно обмежений 1900 р., можна припустити, що герб Новій Ушиці надано було наприкінці ХІХ ст.

Таке не зовсім певне завершення майже столітньої історії створення гербів для двох подільських містечок Ольгополя й Нової Ушиці дещо розчаровує. Проте вона, без сумніву, додала чимало нових штрихів до історичного портрета подільського краю.

Таким чином, лабіринти чиновницької бюрократії виявилися найбільшою перешкодою до офіційного повноправного народження міського знака. Втім у багатьох випадках міський герб за традицією повноцінно функціонував у різних сферах життя міщанської громади, незважаючи на те, що не був затверджений у найвищих інстанціях.

ПОБУТУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЕМБЛЕМАТИКИ

Свідченням широкого вживання знака герба міст протягом ХІХ ст. є його зображення на пам'ятках архітектури, виробках місцевих промислових підприємств. До прикладу, зображення міського герба у Вінниці збереглося на будинку колишньої міської Думи. Ще й нині можна натрапити на скляний посуд, інші предмети побуту того часу з міською емблемою.

Збереження міської гербової традиції у багатьох випадках завдячуємо печаткам, на яких з часу магдебургії неодмінно фігурував міський герб. Катерининська «Грамота на вигоди містам» окремим пунктом зобов'язувала вживати на печатках міст їхній герб. Це положення залишилося незмінним протягом усього наступного століття, його не зачепило реформування міського устрою 1870 р. та 1892 р.

Територіальна емблема широко використовувалася на знаках посадових осіб, печатках громадських, державних організацій та установ. Застосування її регламентувалося відповідними юридичними актами верховної влади, оскільки траплялися випадки вільного користування цими важливими атрибутами. Так, судові установи Подільської губернії до 1839 р. мали печатку польською мовою. «Pieczęć ządu głównego gubernii Podolskiej»²²⁵.

Щоб запобігти непорозумінням, які виникали на місцях, до зводу законів 1857 р. було внесено спеціальну 199-ту статтю. «Кожне присутствене місце, — уточнювалося в ній, — має власну печатку із зображеннями губернського, повітового або іншого герба за належністю з написом звання того місця»²²⁶.

Колекція печаток державних установ XIX ст., зібрана свого часу визначним подільським краєзнавцем, засновником Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Є.Ссцінським, дає змогу звернутися до конкретних прикладів. Так, зображення губернського герба — золоте сонце з шістнадцятьма променями, а над ним хрест — використовувалося на особистих печатках «цивільного та військового губернатора» та кам'янецького «ремісничого голови»²²⁷. Емблему вживали посадові особи не тільки губернського Кам'янця, а й інших міст губернії. Це засвідчують відбитки печатки цехмейстера цехової общини управи м. Ориніна та нотаріуса О.Томашевського з міста Бара²²⁸.

Згідно з чинним на той час законодавством губернський і міський герби «зображувалися на печатках банків, благодійних товариств, лікарень, виправних будинків, опікунських рад, сільськогосподарських економічних товариств»²²⁹ тощо. Зразки таких печаток зберігаються у фондах кількох подільських музеїв. Крім згаданої колекції Кам'янецького музею-заповідника²³⁰, відтиски печаток є у Вінницькому обласному і Хмельницькому районному краєзнавчих музеях.

Протягом XIX ст. державна й територіальна символіка набула широкого вжитку на знаках посадових осіб. Державний герб зображався на знаках мирового судді, міського суду і

мирового посередника. Проте емблема губернського герба трапляється здебільшого серед атрибутів представників сільської виборної влади — сільського старости. Це відповідало указу «Об установлении особых знаков для должностных лиц из крестьян»²³¹. Цікаво, що «подобные знаки вводились в волостном и сельском управлении нерусского населения России»²³².

Втім простежити якусь закономірність карбування на знаках посадових осіб емблеми державної й територіальної символіки важко. Так, герб імперії зображався на знаку «сельский десятичный», що, здавалося б, мало навіть шкодити його престижу.

Крім печаток і знаків посадових осіб, законодавчими актами, внесеними до Повного зібрання законів Російської імперії, передбачалися й інші випадки використання територіальної символіки. Тому зображення губернського герба з'являлися на межових стовпах, які встановлювалися на поштових шляхах. Ними були позначені межі губерній. Свого часу подібні знаки розділяли землі воеводств Речі Посполитої. Отже, звичай прикрашати зображеннями гербів в'їзди до меж сучасних областей на великих магістралях також має давню традицію.

Емблеми губернського й міського гербів — обов'язковий елемент оздобу на мундирах місцевих чиновників, річкової поліції тощо.

Суспільний статус міського герба визначався не тільки офіційними документами, які, окреслюючи широке коло його застосування, спирались на прихований у ньому юридично-правовий зміст, а й функціонуванням як культурно-звичаєвої норми. Та марно визначити сферу побутування міського знаку тільки рамками офіційних регламентів. Так, герб м.Балти фігурує на титулах офіційних документів установ міста, «Журналах постановлений 6-го Очередного Балтского Уездного Земского Собрания» (Балта, 1916), а герб губернії — у заголовку «Подольских губернских ведомостей» (1852, липень). Щоразу, коли необхідно було підкреслити приналежність до міста, репрезентувати чи позначити його власність, відобразити культурну чи історичну традицію, її спадковість та наступність, вживали герб.

Проявом поваги чи то прагненням привернути увагу до міської емблеми можна пояснити внесення інформації про герб міста до енциклопедичної та довідкової літератури. Серед неї виділяються різного типу історичні, економічні, географо-статистичні дослідження, які з-поміж Інших краєзнавчих студій вирізняються дотриманням єдиної схеми викладу інформації

У багатьох з них обов'язковим елементом характеристики міста чи повіту є опис і тлумачення емблеми міського герба. Одним з перших таких досліджень слід назвати працю Т.Марчинського «Statystyka gubernii Podolskiey». На титулі вона розшифровується як статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії²³³. Видруковано її у Вільно протягом 1820—1823 рр. Саме на це видання у багатьох випадках посилаються пізніші дослідники, що призвело до тиражування помилок, яких, на жаль, не позбавлена й праця Т.Марчинського. Так, описуючи герб м.Літина, дослідник стверджує, що на ньому зображено чотири берези, тоді як у згаданому вже не раз указі Катерини II 1796 р. йдеться про дві сосни та ялини. Є у праці й значні огріхи, виправдати які важко. Так, автор пише, що Ямпільський повіт має в гербі дві березові шишки²³⁴. Насправді ж відомо, що на ньому зображено срібну річку, на якій з правого боку видно частину порогів, а в нижній частині на березі — два судна, які будуються. Щодо брацлавського герба твердиться, що він має дві вежі, а в середині між ними — стовп турецький²³³. Насправді на емблемі — фортеця з двома баштами по боках, а посередині третя, зруйнована.

Особливої уваги заслуговує багата на джерела збірка «Городские поселения в России» (СПб, 1864), четвертий том якої присвячений подільському краю. Різномітну інформацію про місто (історичну довідку, статистичний матеріал, адміністративний поділ тощо) доповнює опис його герба, виділений окремим пунктом.

Цього правила дотримано і в іншому, дещо пізнішому аналогічному виданні «Список населенных мест Киевской губернии» (К, 1900). Згадки про міські герби є також і в краєзнавчих дослідженнях, присвячених окремому місту, як наприклад м.Ольгополю. Ціла серія подібних історичних розвідок друкувалася в місцевій пресі, найчастіше — в «Подольских губернских ведомостях» і «Подольских епархиальных ведомостях» у середині XIX ст.

Оглядаючи краєзнавчу літературу, можна зробити висновок, що окремі праці подають відомості про герби міст неповно, трапляються помилки в описах та тлумаченнях емблем, має місце вибіркоче залучення інформації. Так, у краєзнавчій праці «Приходы и церкви Подольской епархии», що вийшла за редакцією Є.Сецінського, подано описи гербів повітових міст, до яких чомусь не внесено герби Лстичева, Літина, Балти й Брацлава.

Підсумовуючи зазначене, можна дійти таких висновків:

1. Аналіз вживання і використання територіальних гербів у Російській імперії в XIX ст. свідчить, що вони ввійшли до системи різномасштабних знаків, які функціонували тоді в державі, й стали їх невід'ємною частиною.

2. Загальний характер атрибутики територіальних гербів відображав урядову ідеологію, і, насамперед, самодержавства.

3. Територіальні герби у XIX ст. створювалися передусім в інтересах державної влади, являючи собою знаки, за допомогою яких відбивалися певні принципи політики царизму. Особливо виразно ця теза простежується на так званих новоприєднаних землях України, Білорусі та Прибалтики, що відійшли до Росії наприкінці XVIII ст.

Помітне зміщення загального акценту в політико-правовий бік певною мірою призвело до однобічності у висвітленні процесу міського герботворення. Мабуть, це стало наслідком розгляду XIX ст. як цілісного етапу розвитку геральдичної традиції в Росії і мимовільного нехтування еволюцією суспільного статусу міського герба, яке мало місце. Переконані, що період потребує своєї внутрішньої періодизації. Головне, що спонукає до необхідності вивчення територіальних емблем, це — відсутність належної уваги вчених до функціонування міського герба як історико-культурної звичаєвої норми.

Роль, яку відіграли територіальні герби, та їх суспільний статус протягом XIX ст. не були статичними. Вони визначалися кількома загальними тенденціями генези міського знаку. На їх формування впливали кілька основних факторів: перетворення міського знаку в ідеологічний інструмент офіційної політики; сприймання суспільством герба міста як символу місцевого самоврядування; як певної звичаєво-культурної норми та традиції.

Пропонуємо свою періодизацію історії територіального герботворення, яка враховує особливості розвитку геральдичної традиції протягом XIX ст. і будується на основі аналізу взаємодії основних тенденцій, які перебували у залежності від, умовно кажучи, питомої ваги у цьому процесі зазначених вище факторів, хоч протягом досліджуваного періоду беззастережно домінували тенденції, які розвинулися на ґрунті перших двох факторів.

Перший етап охоплює кінець XVIII ст. Герб використовувався переважно як засіб пропаганди царської політики, спрямованої на те, щоб підкреслити самостійність і автономію міста. Водночас уже в цей період він набув перших ознак звичаєвого інституту. Пригадаймо, 22 січня 1796 р. подільським містам

Катериною II затверджено давні емблеми, надані ще привілеями польських королів.

Другий етап — середина XIX ст. сприймання міського знаку як символу самоврядування міст поступово послаблюється. В цей час видано офіційні укази про скасування Магдебурзького права у тих українських містах, де воно ще діяло.

Зауважимо, в середині XIX ст. ідеологічний акцент у міській гербовій традиції послаблюється через проведені в цей час її реформування. Керуючий Гербовим відділом Б.Кене уникає відвертої ідеологізації. Відтепер емблеми міських гербів позбавлені зображення двоголового орла. Ознаки монархічної влади — державна атрибутика — винесені у вигляді прикрас за межі геральдичного поля. Хоча розроблена Б.Кене геральдична система продовжує традиції уніфікації міських гербів, зберігається адміністративна підпорядкованість, ієрархічність, зокрема губернський герб зображається на вільному полі. Натомість дедалі посилюється тенденція трансформації герба як історично сформованої традиції, зважаючи на яку Кене «під час розгляду зазначених гербів намагався залишити в них попередні емблеми».

Третій етап охоплює кінець XIX ст. і характеризується як кризовий. З одного боку, ліквідація феодального права, яким породжено міський знак, а з іншого — компрометація ідеї місцевого самоврядування привели до того, що міський герб, як символ самостійності міста, втратив своє значення і правову силу.

Висновку про наявність кризової ситуації в геральдиці у другій половині XIX — на початку XX ст. доходили й інші вітчизняні дослідники. Однак вони не вдавалися до деталізації процесу герботворення, що, на нашу думку, зробити було необхідно, оскільки сам геральдичний матеріал, відповідні документи потребували цього однозначно.

Певною мірою можна погодитися з їх оцінкою ролі міського знаку, позаяк вони розглядали його тільки як інституцію певних правових відносин.

Вважаємо, що обмеження суспільної ролі міського герба рамками правового знаку не сприяє адекватному відображенню його значення і функцій у середовищі міщанської громади. Більше того, у цьому контексті важко пояснити зростання суспільного інтересу до міських гербів наприкінці століття. Доказом цього є поява на межі століть популярного видання П.Вінклера «Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи» (СПб., 1900).

Кризу територіальної емблематики наприкінці XIX ст. необхідно розглядати не як кризу цього інституту (історичної категорії) загалом, а лише як кризу правової інституції певних суспільних відносин, а також як таку, що сприяла розв'язанню внутрішніх суперечностей, переходу герба у нову якість — звичаєво-культурну ознаку міста, сформовану історичною традицією. Ця ознака мала глибоку психологічну, навіть, філософську основу. Спираючись на притаманні гербу консерватизм і сталість, вона уособлює наступність, спадковість, історичний зв'язок поколінь міщанської громади. Саме на цих функціях міського герба у подальшому концентрує свою увагу суспільство.

ВИСНОВКИ

Метою нашого дослідження було зібрати, впорядкувати, систематизувати і проаналізувати великий геральдичний матеріал Поділля, щоб мати краще уявлення про гербові системи як важливе історичне джерело. Адже без врахування геральдичної інформації вивчення відповідної історичної епохи буде неповним.

Щодо виникнення міських гербів та їх місця у суспільстві автори відстоюють погляд, за яким емблема міста стає гербом тільки тоді, коли за нею стоїть певна права система відносин у суспільстві, тісно пов'язана із статусом міста, коли емблема є виразником його суверенітету, претензій на певну частку феодальної свободи. У сприйнятті сучасників герб є носієм правової сили.

Оскільки в тексті нашої праці часто вживається слово «емблема», пояснимо це поняття. Емблема — це умовне зображення поняття чи ідеї у вигляді малюнка, її ієрогліф, втілений у реальному образі, зображеному за допомогою графіки. Як знаки системи вирізнення емблеми з'явилися в часи глибокої давнини. Традиція їх вживання як засобу ідентифікації бере початок з античності та періоду родо-племінного устрою. Їх функціональна суть характеризується багатозначністю. Крім зовнішньої подібності, між гербами й емблемами схожості не простежується. Через це герб може розглядатися як емблема з особливими якостями пізнавально-правового знаку, складеного вже на основі певних правил. Емблеми — явище більш поширене хронологічно і територіально. Через те їх вивчає спеціальна наука історичного циклу — емблематика, яка досліджує явища у взаємозв'язку завдань історії, мистецтвознавства і психології.

Герби українських міст, зокрема Поділля, стали символом розвинутого міського самоврядування, виразниками певної еко-

номічної і навіть політичної автономії, самобутності населених пунктів, їх носіїв. Історія виникнення територіальних гербів невіддільна від загальноісторичного тла. Тому кожний регіон українських земель має особливу традицію герботворення. Однак водночас гербам українських теренів властивий і ряд спільних ознак, що вирізняє їх від західноєвропейських. Аналіз гербового матеріалу свідчить про самобутність українських міських гербів, символіка і зміст яких надзвичайно різноманітні. Малюнки гербів досить добре читаються. Герби міст відбили старовинні вірування, світогляд наших предків, історичні події та легенди, фольклорні традиції, народні перекази, побут і господарське життя, минуле міст, пов'язане з ратними подвигами, обороною краю від ворогів.

Українські герби, на відміну від західноєвропейських, більш конкретні за змістом. Вони не переобтяжені криптонімами та умовними зображеннями. Герб не збіркою випадково поєднаних елементів. З естетичного боку він справляє здебільшого гарне враження через досконалість зображувального ряду.

Особливість гербів як соціального явища полягає в тому, що звичаєво-культурна ознака кожного із знаків приховує юридично-правовий зміст.

За своїм походженням міські герби Поділля поділяються на дві істотно відмінні одна від іншої групи.

Першу становлять міські герби, набуті в зв'язку із запровадженням міського устрою на основі магдебургії, тобто герби, надані зверху (королівською владою). Традиційна формула надання Магдебурзького права містила королівську вимогу, згідно з якою магістрат переносив зображення герба на свою печатку, що надавало їй юридичної сили: «Аби сам магістрат, як і міський суд, використовував знак печатки для урядових справ й окремим *гербом місто пишалося*» (виділено авт.).

Такий стан справ дістав своє відображення і в характері емблематичного матеріалу. В емблемах, що стали гербами подільських міст, (за винятком хіба що гербів Хмільника та Брацлава) не відображено особливостей реального міста. В цьому головна відмінність гербів, набутих у часи підлеглості Речі Посполитій.

Найбільш поширеною виявилась традиція вживання в міських гербах зображень, не зв'язаних з життям та історією міста: Брацлав — св. Петро (1497); Кам'янець-Подільський — св. Юрій (1374), св. Микола (1491); Копайгород — Божа мати (1624); Барок — св. Станіслав (1615); Шаргород — св. Флоріан (1588); Смотрич — св. Юрій (1791); Шатава — св. Томаш (1750).

Частина міст мала герби, що походили від гербів родин їх власників; Гранів (1744), Кіблич (1744), Копайгород (1624), Шаргород (1588).

До кількох гербів було внесено ініціали володарів міст: Бар — «B.S.» (1540); Юзефгород — «A.L.» (1776).

Інша частина міст мала герби з елементами класичних сюжетів західноєвропейської геральдики: Гайсин — орлине крило (1744); Дунаївці — журавель (1592); Летичів — вовк чи лисиця.

Часто траплялися герби із зображенням зброї, що означала захист краю від завойовників: Вінниця — шаблі (1640); Вербовець — збройна рука (1607); Сальниця — рука, закута в лати (1607); Михалпіль — нап'ятий лук (1605). Навіть якщо ці символи не стосуються конкретних подій, пов'язаних з військовою історією, їх наявність побічно вказує на прикордонне положення міст, або що вони знаходились на шляхах татарських нападів.

Другу групу становлять герби міст, створені після приєднання Поділля до Росії. Згідно з запровадженням в імперії новим адміністративно-територіальним устроєм, на землях що, увійшли до Росії наприкінці XVIII ст, було створено намісництва, області, губернії та провінції. Це викликало потребу ввести у ранг міст чимало містечок та сіл, що тепер повинні були виконувати роль адміністративних центрів повітів. Саме для них і виготовлялися герби, які, зрозуміло, вносилися і до печаток міст. З десяти міст Подільського намісництва і тринадцяти Брацлавського не було жодного, яке б не виконувало адміністративних функцій. Герби отримали тільки повітові міста. При цьому за основу внесених до герба зображень брали до уваги такі особливості: 1) історичні події, що мали місце на цій території; 2) географічне положення міста; 3) наявність різних галузей промисловості; 4) господарську спеціалізацію; 5) торгівлю.

У герольдії для міст Подільського та Брацлавського намісництв було створено 14 нових гербів міст, в яких перелічені вище особливості дістали відображення у 13 гербах. Так, згадки про історичні події зафіксовано у гербі Бершаді (рештки фортечних укріплень), промисловості — Махнівки (берда та човник, зв'язані тюки готових виробів як символи заснованої тут мануфактури); Зінькові (складені плити у вигляді гори — видобування каменю); про особливості географічного розташування — Ямполя (Брацлавського намісництва), (річка та човни); Літина (ліс); Старої Ушиці (гори); Грудека (гори); Ямполя (Подільського намісництва — крейдяна гора); про торгівлю — Базалії (дві з'єднані у потиску

руки над тюками товарів); сільськогосподарську спеціалізацію - Тульчина (снопи збіжжя); Могилева (виноград); П'ятигір (золота нива, на яку падає зерно з рога достатку); Липовця (бик як ознака розвиненого тваринництва).

Особливістю геральдики цього періоду став факт внесення до гербів загальнодержавної атрибутики у вигляді двоголового орла, Імператорської корони, стрічок орденів, що мали означати милість її імператорської величності до поселень.

Разом з тим до гербів повітових міст почали вносити, у верхню їх частину, і герб намісництва (губернії), що мало засвідчувати адміністративну підпорядкованість міст.

Дев'ять міст Поділля дістали герби у «новій редакції», тобто їм було перезатверджено герби з часів Речі Посполитої, де були емблеми, надані ще польськими королями. Це — Вінниця, Гайсин, Брацлав, Хмільник, Сквиря, Проскурів, Летичів, Верboveць, Старокостянтинів.

Окрему сторінку в геральдиці Поділля становить досить своєрідна спадщина — проекти гербів міст Подільської губернії, які були виготовлені у Гербовому відділенні Б.Кене, але не затверджені. Ці проекти відзначаються естетичною вишуканістю, вони позбавлені відвертої ідеологізації і являють собою кращі зразки геральдичного мистецтва середини ХІХ ст.

Дослідження геральдичної спадщини України — актуальне завдання, оскільки практичний інтерес до геральдики не втрачений до сьогодні. В умовах розбудови незалежної держави неодмінно постає питання про атрибутику місцевої влади. Вже тепер до Інституту історії України НАН України надсилають чимало проектів гербів міст, зображення яких має увійти до печаток. Однак процес герботворення, який тривав протягом 60—80-х років у межах території колишнього Союзу, негативно позначився на гербовій традиції. Вплив некваліфікованого підходу на справу створення гербів дається взнаки і досі. Це пояснюється не тільки тим, що герби запроваджувались місцевою владою без урахування традицій української геральдики, і графікою не кращого гатунку. Ідея створення гербів надходила «зверху», і, виконуючи соціальне замовлення, герб за змістом ставав відтворенням епохи, що його породила. Як новий обряд чи свято не можна створити за бажанням, так і герб, нав'язаний насильно, не може стати часткою людського буття.

Чине через це жодна з місцевих печаток радянської доби так і не містила зображення гербів міст, хоч зв'язок між гербом і

печатками, тобто між геральдикою та сфрагістикою у світі загальноприйнятій. Проте вважаємо, що дослідити геральдику останніх десятиліть конче необхідно, оскільки негативним досвідом у науці нехтувати не можна.

Автори вже спинялися на питанні, чому в Україні геральдика як наука тривалий час перебувала на задвірках наукових пошуків. Проте, здобувши собі право на дальший розвиток, ця спеціальна дисципліна нині потребує розв'язання ряду термінових завдань, серед яких: збір і впорядкування геральдичного матеріалу по історичних регіонах України, що мають відмінності у герботворенні; видання атласу земельної, міської геральдики; створення словника геральдичних термінів, якого взагалі українською мовою не було, написання підручника з геральдики для студентської аудиторії.

Видання енциклопедії геральдики могло б дати поштовх до розвитку науки в цілому, сприяти введенню геральдичного матеріалу до історичних досліджень.

Дослідження з геральдики, яка користується методами, методикою, теоретичними і практичними розробками цілого ряду дисциплін, зокрема історії, фалеристики, вексиллології, нумізматики, історичної географії, сфрагістики, генеалогії, архітектури, мистецтва, зброєзнавства, правознавства тощо, успішно розвиватимуться за умов комплексного дослідження в галузі цього спрямування історичних знань.

Вирішити ці, ще далеко не всі завдання можна тільки за двох обставин: наявності висококваліфікованих кадрів, установи, де були б зосереджені наукові розробки з проблеми, та спеціальної геральдичної служби для координації і здійснення державного управління у сфері герботворчих процесів.

З 1990 р. в Україні відновлено діяльність Українського Геральдичного товариства. Ця історико-культурна організація діє на громадських засадах. Силами товариства, краєзнавців і науковців дослідних інститутів та вузів під його егідою проведено чотири наукові конференції, видано кілька збірників. Проте це не може задовольнити сьогодні потреб практичної геральдики.

У світі діє ціла система геральдичних служб, зокрема, Інститут геральдики і генеалогії в Лісабоні, Італійське бюро з геральдики та ін. Існує Міжнародна Академія геральдики в Парижі, Міжнародний Інститут генеалогії та геральдики в Мадриді, Скандинавське геральдичне товариство в Копенгагені

Оскільки розробка геральдичної тематики як досліджень спеціальної дисципліни часто переплітається з практикою сучасної емблематики, то в її активізації мають бути зацікавлені органи державної влади. Прикладом цього є субсидування державою публікації геральдичних пам'яток — гербовників та рукописів, зображень гербів на предметах матеріальної культури, видання атласів регіональної геральдики тощо. Сьогодні тільки Швейцарія зуміла видати весь наявний рукописний геральдичний фонд.

Починаючи з 1928 р, у світі відбулося 17 міжнародних конгресів з геральдики. Праці їх учасників опубліковано.

Дальше вивчення проблем геральдичної науки, а також задоволення потреб практичної геральдики спонукали науковців Українського Геральдичного товариства розробити відповідні документи — положення про Геральдичну палату (колегію) України та подати їх на розгляд до Кабінету Міністрів та Верховної Ради України. Основні завдання Геральдичної палати ми вбачаємо у координації та здійсненні державного управління у сфері герботворчих процесів, реалізації державної політики з геральдики. Відповідно до своїх завдань Геральдична палата має аналізувати стан герботворчого процесу в Україні, подавати відповідні висновки до Кабінету Міністрів, Президентові України щодо орієнтирів та пріоритетних напрямів державної політики в сфері геральдики, організовувати законопроектну роботу по забезпеченню належного використання державних символів та емблем, символіки автономних утворень, органів місцевого та регіонального самоврядування, національних символів іноетнічних груп, а також процедуру затвердження, реєстрації та правової охорони емблем органів місцевого та регіонального самоврядування, спрямовувати роботу по реальному включенню місцевої символіки до механізму функціонування системи державних органів, давати експертні заключення щодо розроблених на місцях проектів територіальних гербів, проводити єдину державну реєстрацію затверджених міських та територіальних гербів, національних та конфесійних об'єднань, прапорів та емблематики державних служб, відомств, усіх громадських організацій.

Саме геральдична служба в Україні має розробляти і подавати на затвердження Президентові процедури головних державних церемоніалів, попередньо узгодивши їх з національною традицією застосування державних атрибутів та прийнятою у світі системою протокольних церемоній.

В царині геральдики можна досягти значних успіхів у разі, коли буде нарешті ретельно вивчено родоу емблематику, формування систем власницьких українських гербів, розквіт та відродження яких припадає на середину XVII—початок XVIII ст. Оригінальні за композицією, надзвичайної краси власницькі українські герби, що приваблюють око вдало поєднаною гамою кольорів, не мають аналогів у світовій геральдиці, оскільки значна частина з них має суто національні за походженням елементи, не відомі у практиці вживання іншими народами.

Держава соціалістичного абсолютизму, зводячи свою ірраціональну будову, скасувала всі титули, звання й нагороди свого історичного попередника—імперії Російської. З ужитку було вилучено не тільки чемні звертання, а й повагу до спадщини, плеканої віками. На «смітник історії» полетіли безцінні пергаменти архівів, родоводи, гербовники...

Якщо ми хочемо побудувати цивілізовану, вільну й незалежну державу, мусимо бути не безіменним натовпом, а народом, з поіменням кожної людини. Тому нам потрібні і родоводи, і генеалогічні дерева, і герби власні, і містам надані. А для цього необхідно вивчати історію української геральдики, перша праця українською мовою з якої і виноситься на суд читачів.

Примітки

¹ Лукомський В, Модзалевский В. Малороссийский гербовник, —СПб, 1914.

² Лукомський В. Герб как исторический источник //—Краткие сообщения Института истории материальной культуры.—1947.—Вып. 17.—С. 49.

³ Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв.—М, 1981.—С.15.

⁴ Думин С., Соболева Н.А. Старинные гербы российских городов // Вестник геральдиста.—1990.—№ 1.—С.16.

⁵ Соболева Н.А. Указ.соч.—С.15.

⁶ Цітоу А. Градская геральдика Беларусі—Мінск, 1989.—С.48.

⁷ Румянцева В. Історія карбована в гербах.—К, 1987.—С 4.

⁸ Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии.—Каменец-Подольский,—1875.—С 2—3.

⁹ Акты Южной и Западной России.—СПб, 1863.—Т.1.—С.10.

¹⁰ Gwagnin A. Z kroniki Sarmacyi Europskiey. Krakow,—1860.—С. 205.

¹¹ Акты Южной и Западной России.—Т. 1.—С.10.

- ¹² Грушевский М. Барское Старовство: Исторические очерки (XV—XVIII вв.). - Киев, 1894. - С.27.
- ¹³ Полное собрание законов Российской империи.—СПб, 1830.—Т. 23.-№ 17334 (Далі—ПСЗ).
- ¹⁴ Там само.—№ 1735Z
- ¹⁵ Путівник ВОДА.-Вінниця, 1960.—С.236.
- ¹⁶ Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-русском государстве.—М, 1958.—С.426; *Bardach J.* Miasta na prawe magdeburgskiem w wielkiem księstwie Litewskiem od schyłk XIV do połowy XVII st // *Kwartalnik Historyczny—Rocznik LXXX VII—№ 1—Warszawa, 1980.*
- ¹⁷ [Петров И.И.] Подолия: Историческое описание.—СПб, 1891.—С.31
- ¹⁸ Радянська енциклопедія історії України.—Т. 3.—С. 64—65.
- ¹⁹ Перелік складено за даними джерел: Городские поселения в России.—СПб, 1864; [Петров Н.И.] Подолия: Историческое описание.—СПб, 1891; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Е.Сединского.—Каменец-Подольский, 1901.—Вып. 9. Приходы и церкви; *Baliński M, Lipianski T.* Starożytna Polska.—Warszawa, 1844,—Т. Z
- ²⁰ Камтан О. Міста України в др. пол. XVII ст.—К, 1963.—С.125.
- ²¹ *Gutowski M.* Herby miast polskich.—Warszawa, 1960.—S. 21.
- ²² Вінниця: Историчний нарис.—Вінниця, 1964,—С. 49.
- ²³ [Петров Н. I Указ. соч.—С. 61.
- ²⁴ Любавский М. Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно.—М, 1915.—С. 150.
- ²⁵ *Wielka Encyklopedia Powszechna ilustrowana.*—Warszawa, 1905.—Т. 39.-S. 53.
- ²⁶ [Петров Я.) Указ. соч.—С. 81.
- ²⁷ *Gutowski M.* Pieczęcie ksiązat litewskich // *Ateneum Wileńskie.* -Wilno, 1930.-Rocznik 7.-S.684-725, tabl 9.
- ²⁸ Гломозда К, Ячевський Д. Українська національна державна символіка: особливості історичної традиції // Філософська і соціологічна думка.—1990,—№ 1.—С. 95-96.
- ²⁹ [Петров Н.] Указ. соч.—С. 74.
- ³⁰ *Gutowski M.* Op.cit—S.28.
- ³¹ Каменцева Е. История и символика герба Москвы // Вестник геральдиста.—1990,—№ 1—С.2.
- ³² Там само.
- ³³ *Niesiecki K.* Herbarz PolskL—Lipsk, 1842.—Т. L—S. 9—10.
- ³⁴ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины (периода феодализма).—Киев,-1986,—С. 33.
- ³⁵ Там сама—С. 32.

- ³⁶ *Лакиер А.* Русская геральдика. — М, 1990.—С8L
- ³⁷ Мифологический словарь. — М, 1990.—С145—146.
- ³⁸ Титов А О гербе старой Литвы «Погоня» // Вестник геральдиста. —1990.—№ 1—С.8.
- ³⁹ *Янин В.* Актовые печати Древней Руси X—XV вв.—М, 1970.—С.38.
- ⁴⁰ *Niesiecki K.* Op.cit. —Т.2—S. 255.
- ⁴¹ Op.cit/ -S.256.
- ⁴² *Вилинбахов Г.* Всадник русского герба // Труды Государственного Эрмитажа.—XXI,—Л, 1981.
- ⁴³ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Е.Сецинского. —Каменец-Подольский, 1901.— Вып.9: Приходы и церкви.—С123.
- ⁴⁴ Євангеліє від св. Матвія—16, 18, 19.
- ⁴⁵ *Gumowski M.* Pieczęcie i Herby miast Wielkopolskich.—Poznan, 1932—S. 383.
- ⁴⁶ *Сварник І.* Маловідоме джерело з української геральдики // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-красознавчої конф.—Вінниця, 1991,—С 65.
- ⁴⁷ *Niesiecki K.* —Op.cit. —Т.1.—S.176—177, 219—220.
- ⁴⁸ *Другош Л.* Грюнвальдская битва.—М—Л, 1962.—С.87—95.
- ⁴⁹ ПСЗ.—Т.23.-№ 17435.
- ⁵⁰ *Сварник І.* Назв.праця.—С.65.
- ⁵¹ *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский,—Киев, 1895.—С.40.
- ⁵² *Симашкевич М.* Римское католичество и его иерархия в Подолии.-Каменец-Подольский, 1872 —С.11-12.
- ⁵³ *Гречило А.* Земельна геральдика // Пам'ятки України.—1991.— № 3.— С 44.
- ⁵⁴ *Сперансов Н.* Земельные гербы России XII—XIX вв.— М, 1974.— С1-30.
- ⁵⁵ *Gumowski M.* Op.sit. -S.57.
- ⁵⁶ *Niesiecki K.* Op.cit. -Т.1. - S. 219-220.
- ⁵⁷ *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska.—Warszawa, 1844.—Т. 2 —S.62
- ⁵⁸ Городские поселения в России.—СПб, 1864.—Т.4.—С.36.
- ⁵⁹ Историческое описание Подолии.—СПб, 1871,—С.68.
- ⁶⁰ *Сас П.* Феодалные города Украины в конце XV—60-х годах XVI в.-Киев, 1989.-С 175.
- ⁶¹ Гречило А Наза стаття.—С 45—46.
- ⁶² Малахов Д. По восточному Подолью.— М, 1988.—С.40.
- ⁶³ *Baliński M., Lipiński T.* Op.cit.—S. 1033—1035;

- ⁶⁴ *Пичета В.* Указ. соч. — С. 426.
- ⁶⁵ *Bardach J.* Op. cit. — S. 30-33.
- ⁶⁶ *Baliński M., Lipiński T.* Op. cit. — S. 1053-1054.
- ⁶⁷ *Zaleski W.* Świąci na każdy dzień. - Warszawa, 1989. - S. 227-228.
- ⁶⁸ *Baliński M., Lipiński T.* Op. cit.
- ⁶⁹ Słownik Geograficzny. — Warszawa, 1890. — Т. II. — S. 802.
- ⁷⁰ *Грушевский М.* Барское староство: Исторические очерки (XV—XVIII вв.) - Киев, 1894. — С. 115.
- ⁷¹ *Baliński M., Lipiński T.* Op. Cit. — S. 1016.
- ⁷² Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Вып. 9. — С. 671.
- ⁷³ Там само. — С. 731.
- ⁷⁴ Там само. — С. 976.
- ⁷⁵ Городские поселения в России. — Т. 4. — С. 79.
- ⁷⁶ Там само. — С. 77.
- ⁷⁷ *Винклер П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649 по 1900 год. — СПб, 1900. — С. 161
- ⁷⁸ Słownik Geograficzny... — Т. 2, — S. 225.
- ⁷⁹ *Gert O.* Lexikon der Heraldik. - Leipzig, 1984. - S. 235.
- ⁸⁰ *Соболева Н.* Указ. соч. — С. 238.
- ⁸¹ Труды Подольского епархиального историко-статистического Комитета / Под ред. Е. Сецинского. — Вып. 9. — С. 943.
- ⁸² *Niesiecki K.* Op. cit. — Т. 9. — S. 2
- ⁸³ Там само. — С. 3.
- ⁸⁴ *Винклер П.* Указ. соч. — С. 43.
- ⁸⁵ *Похлебкин В. В.* Международная символика и эмблематика. — М, 1989. — С. 27.
- ⁸⁶ Труды Подольского епархиального историко-статистического Комитета / Под ред. Е. Сецинского. — Вып. 9, — С. 754.
- ⁸⁷ *Baliński M., Lipiński T.* Op. Cit. — S. 1042-1043.
- ⁸⁸ *Zaleski W.* Op. Cit. - S. 235-239.
- ⁸⁹ *Gumowski M.* Herby miast litewskich // Ateneum Wileńskie. — Rocznik X - Wilno, 1935. - S. 257.
- ⁹⁰ *Baliński M., Lipiński T.* Op. cit. — S. 1049.
- ⁹¹ Городские поселения в России. — Т. 4. — С. 114.
- ⁹² *Отамановський В.* Вінниця як тип українського міста Південного Правобережжя XIV—XVII ВВІ Еволюція правового стану та укладу на Ф°ні соціально-економічного розвитку Побужжя в XIII—XVII вв. І процесу виникнення станів. Машинопис кандидатської дисертації,

захищеної в 1946 році на Вченій раді історичного факультету МДУ.— Київ—Казань, 1926—1946.—С 243.

⁹³ Архів ЮЗР. Ч. 2 Т. 1. - № 32.

⁹⁴ *Отмановский В.* Развитие городского строя на Украине в XIV—XVIII вв. и Магдебургское право // Вопросы истории.—1958.— № 3.—С. 125.

⁹⁵ Там само.—С 271.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ *Niesiecki К.* Op. Cit - Т. 4. - S. 493.

⁹⁸ Вінниця: Історичний нарис.—Вінниця, 1964.—С 7Л

⁹⁹ Там само.—С.51.

¹⁰⁰ *Румянцева В.* Історія, карбована в гербах.—К, 1987,—С. 23).

¹⁰¹ Słownik Geograficzny...— Warszawa, 1893,—Т.ІІ.—С.559).

¹⁰² Полное Собрание Законов Российской Империи.—СПб, 1830.— Т. 23.— № 17435.

¹⁰³ *Павлович.* Поділля: історичні пам'ятки Б.м. — Брама Софії, 1946. (болгар. мовою).

¹⁰⁴ *Савчук Ю.* Стародавній герб міста Вінниця. Вінничина.—1992.— 22 квіт.

¹⁰⁵ Центр, іст. арх. Росії.—Ф. 1343, оп.15, спр.209, арк.23 (далі—ЦІА Росії).

¹⁰⁶ *Niesiecki К.* Op. Cit. - Т. 4. - S. 314.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ *Baliński Л/, Upiński Т.* Op. Cit.-S. 1357-1358.

¹¹⁰ *Чубатий М.* Історія Тернополя та Тернопільщини // Шляхами золотого Поділля. Наук.тов-во ім.Т.Г.Шевченка в ЗСА Український архів,—Т.ХХІ. Регіональний історико-мемуарний збірник Тернопільщини.—Т.І.—Філадельфія, 1983.—С.30—31.

¹¹¹ *Gumowski М.* Herby miast polskich.—S.20—21.

¹¹² *Райч Й.* История разных славянских народов, наипаче болгар, хорватов и сербов.—Вена, 1794.— 4.2—Заглавный аркуш).

¹¹³ *Лакуер Л.* Указ. соч.—С 277.

¹¹⁴ *Niesiecki К.* Op. Cit - Т. 6. - S. 39-40.

¹¹⁵ Там само

¹¹⁶ Городские поселения в России.—Т. 4.—С104.

¹¹⁷ *Niesiecki К.* Op. Cit - Т. 7. - S. 352-355.

¹¹⁸ Городские поселения в России.—Т. 4,—С 45.

¹¹⁹ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета.— Вып. 9.—С 236.

- ¹²⁰ Похлебкин В. Международная символика и эмблематика. — М, 1979. — С113-114.
- ¹²¹ Słownik Geograficzny. — Op. Cit.—S. 807.
- ¹²² Zaleski W. Op. Cit.—S. 366-368.
- ¹²³ Baliński M., Lipiński T. Op. cit.—S. 974.
- ¹²⁴ Там само — G1350—135L
- ¹²⁵ Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. — К, 1978.—С81.
- ¹²⁶ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Вып. 9.—С. 440.
- ¹²⁷ Смолій В. Назв. праця.—С.82
- ¹²⁴ Винклер П. Указ. соч.—С.18.
- ¹²⁹ Сотниченко Г. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Выпуск 2 // Киевская старина. —1906.—Кн. 3.—С. 54—55.
- ¹¹⁰ Петров Н. Указ. соч. — С.74.
- ¹³¹ Дашкевич Я. Эмблематика та символика вірменів України (XIV—XVIII ст.) // Клейноди: Зап. Укр. геральд.—т-ва. Тези доп. наук. конф. — К.; Львів, 1991.—Т.1.—С.12.
- ¹³² Лакиер А Указ. соч.—С. 38.
- ¹³³ Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв. - М, 1981.—С.21.
- ¹³⁴ Дитятин И. Устройство и управление городов России. —Т.1 — С.430(цит.за КНУ Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв.-М, 1981. - С.99).
- ¹³⁵ Полное собрание законов Российской империию —СПб, 1830.—Т. 22—№ 16187 (далі—ПСЗ).
- ¹³⁶ Соболева Н. Старинные гербы российских городов. — М, 1985.—С.44.
- ¹³⁷ Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв. —С. 98.
- ¹³⁵ Коман О. Міста України в другій половині XVII ст.—К.,1961 — С.107.
- ¹³⁹ Там само. - С.125.
- ¹⁴⁰ ПСЗ.—Т. 22 — № 16187.
- ¹⁴¹ Соболева Н. Старинные гербы российских городов. —С.102.
- ¹⁴² Винклер П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649 по 1900 год,—СПб, 1900.—С 30.
- ¹⁴³ ПСЗ.—Т. 23.—№ 17435.
- ¹⁴⁴ Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв. —С.105.

- ¹⁴⁵ ПСЗ. - Т. 23. - № 17 435.
- ¹⁴⁶ Там само.
- ¹⁴⁷ Там само. - Т. 22. - № 16188.
- ¹⁴⁸ *Соболева Н.* Указ. соч. — С.94.
- ¹⁴⁹ ПСЗ. - Т. 23. - № 17336.
- ¹⁵⁰ *Винклер П.* Указ. соч. — С.206.
- ¹⁵¹ *Румянцева В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины (период феодализма). — Киев, 1986. — С.114.
- ¹⁵² ПСЗ. - Т. 23. - № 17435.
- ¹⁵³ *Гульдман В.* Опыт географическо-статистического описания Подольской губернии. — Каменец-Подольский — 1889. — С.13.
- ¹⁵⁴ ПСЗ — Т. 23. - № 17 435.
- ¹⁵⁵ Там само.
- ¹⁵⁵ *Дереєйянкін Т.* Мануфактура на Україні в кінці XVIII — перш. пол. XIX ст. — С.11. Цит. за: *Смолій В.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. — К., 1978.
- ¹⁵⁶ ПСЗ. - Т. 23. - № 17435.
- ¹⁵⁷ *Трубчанинов С.* Герби Подільського намісництва // Тези доповідей п'ятої Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. — Кам'янець-Подільський, 1991. — С 525—527.
- ¹⁵⁸ *Marczyński W.* Statystyka gubernii Podolskiej. — Wilno, 1823. — Т. 3. - С.213.
- ¹⁵⁹ *Chomici A* Herby miast i ziem polskich. — Warszawa, 1939. — С.3.
- ¹⁶⁰ *Орловский М.* Историческое описание уездного города Ольгополя Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. — 1864. — № 8. - С 259.
- ¹⁶¹ Див: Геологическая карта // Атлас Винницкой области. — М, 1987. - С 7.
- ¹⁶² ПСЗ. — Т. 26. — № 19 504.
- ¹⁶³ *Соболева Н.* Указ. соч. — С.196.
- ¹⁶⁴ Центр. Іст. арх. Росії. — Ф. 1343, оп.15, спр. 116, арк.1.
- ¹⁶⁵ Там само. — Спр. 207, арк.1.
- ¹⁶⁶ Там само. — Арк.1 (на звороті)
- ¹⁶⁷ Там само. — Арк.16, 17.
- ¹⁶⁸ ПСЗ. - Т. 31. - № 24918.
- ¹⁶⁹ Труды Подольского епархиального историко-статистического Комитета. Вып. 9. — С. 770.
- ¹⁷⁰ ЦІА Росії. — Ф. 1343, оп.15, спр. 207, арк.18, 19.
- ¹⁷¹ Там само. — Арк. 24, 25.

- ¹⁷² *Гульдман В.* Опыт географическо-статистического описания Подольской губернии.—С15.
- ¹⁷³ ЦІА Росії.—Ф. 1343, оп. 15, спр. 207, арк. 26.
- ¹⁷⁴ Там само.—Спр. 120, арк. 1, 1 (на звороті)
- ¹⁷⁵ Там само.—Спр. 123, арк. 1
- ¹⁷⁶ Там само.—Спр. 119, арк. 177.
- ¹⁷⁷ Там само.—Арк. 90.
- ¹⁷⁸ Там само.
- ¹⁷⁹ Там само.—Арк. 161.
- ¹⁸⁰ ПСЗ-2-СПб, 1852-Т. 27.-N9 26 571.
- ¹⁸¹ ЦІА Росії.—Ф. 1343, оп. 15, спр. 209 — Арк. 81.
- ¹⁸² Там само.
- ¹⁸³ Городские поселения в России.—СПб, 1864.—Т. 4.—С 74.
- ¹⁸⁴ *Соболева Н.* Указ. соч.—С 129.
- ¹⁸⁵ ЦІА Росії.—Ф. 1343, оп. 15, спр. 124, арк. 2г
- ¹⁸⁶ *Соболева Н.* Указ. соч.—С 136.
- ¹⁸⁷ ЦІА Росії.—Ф. 1343, оп. 15, спр. 122, арк. 5.
- ¹⁸⁸ ПСЗ.—Т. 2.—С. 31 - № 32 037.
- ¹⁸⁹ П. П. Винклер. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649 по 1900 год. - СПб, 1990. - 224 с.
- ¹⁹⁰ ЦІА Росії. - Ф. 1343, оп. 15, спр. 117, арк. 8.
- ¹⁹¹ Там само.—Спр. 124, арк. 7.
- ¹⁹² ПСЗ-2.—СПб, 1858.—Т. 32.—№ 32 037.
- ¹⁹³ *Соболева Н.* Указ. соч.—С 137.
- ¹⁹⁴ ЦІА Росії.—Ф. 1343, оп. 15, спр. 209, арк. Л
- ¹⁹⁵ Там само.—Арк. 16.
- ¹⁹⁶ Там само.—Арк. 6.
- ¹⁹⁷ Там само.—Арк. 11.
- ¹⁹⁸ Там сама—Арк. 23.
- ¹⁹⁹ Там сама—Арк. 57.
- ²⁰⁰ Там сама—Арк. 4X
- ²⁰¹ Там само.—Арк. 62.
- ²⁰² Там сама—Спрі 122, арк. 7.
- ²⁰³ Там само.—Спр. 209, арк. 70.
- ²⁰⁴ Там сама—Арк. 68.
- ²⁰⁵ *Лакиер А.* Русская геральдика.—М, 1990,—С 40.
- ²⁰⁶ Там само.—С 41.

- ²⁰⁷ *Marczyński W.* Op. cit - Т.1. - S. 325.
- ²⁰⁸ *Павлович.* Поділля: історичні пам'ятки— (Б.м.).—Брама Софії, 1946.— С. 72.
- ²⁰⁹ ЦІА Росії.— Ф. 1343, оп. 15, спр.209, арк. 51.
- ²¹⁰ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9.— С. 902—903.
- ²¹¹ ЦІА Росії.— Ф. 1343, оп. 15, спр.209, арк. 37-38.
- ²¹² Там само.
- ²¹³ Там само.—Спр. 126, арк.1.
- ²¹⁴ *Соболева Н.* Старинные гербы российских городов.— С. 114.
- ²¹⁵ *Соболева Н.* Российская городская и областная геральдика XVIII—XIX вв. - С. 141.
- ²¹⁶ ЦІА Росії.— Ф. 1343, оп. 15, спр. 124, арк. 2.
- ²¹⁷ Там само.—Спр. 122, арк. 1
- ²¹⁸ Там само.—Спр. 126, арк. 4 (на звороті)
- ²¹⁹ Там само.—Арк.1 (на звороті).
- ²²⁰ Там само.— Арк. 25.
- ²²¹ Там само.—Арк. 25 (на звороті).
- ²²² Там само.—Арк. 26.
- ²²³ Там само.—Арк. 26, 26 (на звороті).
- ²²⁴ *Винклер П.* Указ.соч. — С 222.
- ²²⁵ Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник.— КВ 70194.
- ²²⁶ *Соболева И.* Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв.- М, 1981.— С. 144.
- ²²⁷ Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник.— КВ 70203, КВ 70200.
- ²²⁸ Там само. - КВ 70357, КВ 70265.
- ²²⁹ *Соболева Н.* Указ. соч.—С.145.
- ²³⁰ Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник.— КВ 70201, КВ 70253.
- ²³¹ ПСЗ-2. — Т. 36. - № 37 298.
- ²³² *Соболева Я.* Указ. соч. - С 143.
- ²³³ *Marczyński W.* Statystyka gubernii Podolskiej. Wilno.-1823.-Т. 2. — S. 197.
- ²³⁴ Там само. -С 272.
- ²³⁵ Там само. - Т. 3. - С 142

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

ГЕБЫ МІСТ ПОДІЛЬСЬКОГО НАМІСНИЦТВА,
ЗАТВЕРДЖЕНІ 22 СІЧНЯ 1796 Р/

Губернскаго города Каменца Подольскаго

Въ голубомъ поле представлено сияющее солнце о шестнадцати лучахъ и над ним четвероконечный крестъ, то и другое изображены золотомъ. Гербъ сей есть древній и употреблялся еще во времена владения Российскихъ Великихъ Князей Подолею, и оной оставляется безъ перемены, а для означенія присоединенія и подданства сего края къ Российской Имперіи изображается Государственный ея гербъ, то есть, двуглавый орелъ, на груди же его положенъ показанный города Каменца Подольскаго гербъ.

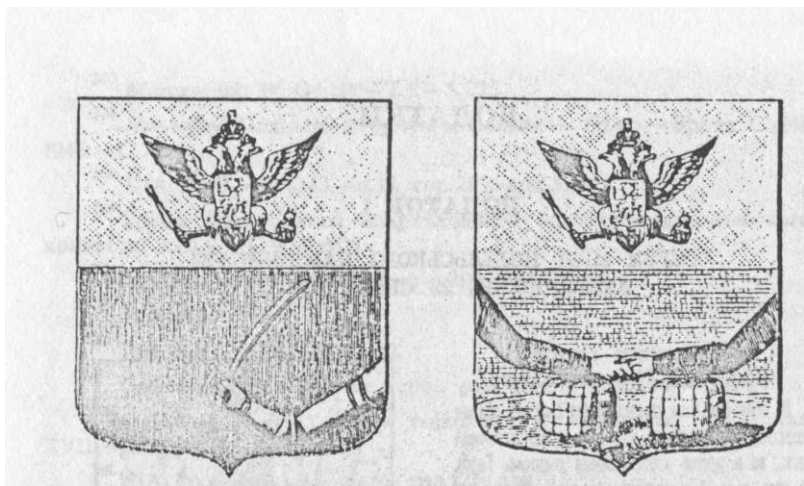
Сей гербъ помещенъ во всехъ гербахъ уездныхъ сей Губерній городовъ въ верхней насти ихъ для показанія принадлежности оныхъ къ той Губерній.

Ушицы

Въ серебряномъ поле шесть совокупно лежащихъ гор, изъ коихъ на средней водруженъ четвероконечный красный крестъ, каковъ гербъ утверждёнъ тому месту привиллегею соответственно местному тамъ положению.

Подано за Полным собранием законов Российской империи. — СПб., 1830.
ТМГ. 23. № 17435. В текстах збережено транскрипцію оригіналу.

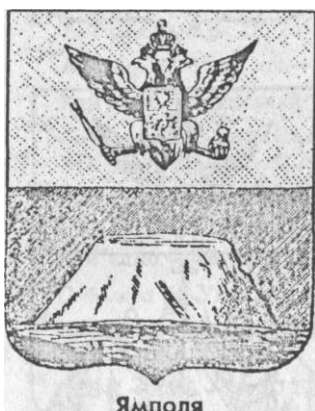

Вербовца

Въ красномъ поле съ левой стороны видна вооруженная мечемъ рука, въ означеніе предосторожности, по положению сего города близь границы. Сей гербъ тому городу присвоенъ по привиллеги отъ Польскаго Короля Зигмунда III, данной 1607 года Юня въ 7 день.

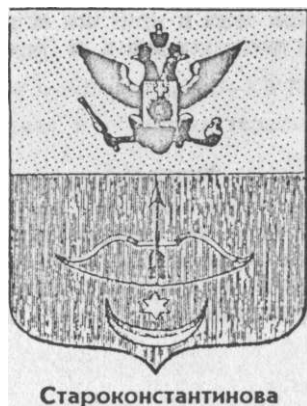
Базалии

Издrevле производился въ сем месте знатный торгъ, куда для вымена и продажи товаровъ съезжались Россійскіе и заграничные купцы. Въ означеніе того изображаются в голубом поле две руки одна другой подаваемая, и положенная на товаравъ, в два серебряные тюка связанных.

Ямполья

Въ зеленомъ поле серебряная гора, въ означеніе того, что сей городъ окружаетъ съ восточной стороны меловая гора.

Староконстантинова

Въ красномъ поле виденъ лукъ, натянутый стрелою вверхъ обращенною, подъ нимъ шестиконечная звезда, а внизу рождающаяся луна, рогами вверхъ положенная, все сій изображенія означены золотомъ. Таковой гербъ донныне употребляется тамошнимъ Магистратъ.

Летичева

Въ голубомъ поле бегущій серебряный волкъ помещенный въ гербе отъ наименования протекающей чрезъ городъ речки сего имени, и употребляемый по привилегіи Польского Короля Стефана Баторія.

Проскурова

Въ голубомъ поле три стрелы крестообразно положенные, средняя остріемъ внизъ, а въ другія онымъ вверхъ. Употребление сего тамъ герба видно по актамъ Судебныхъ мѣсть.

Грудека

Въ знакъ положены сего города между горами изображаются въ красномъ поле по сторонамъ две золотыя горы, а между ими видна городская серебряная стена.

Зинькова

Въ голубомъ поле положены пирамидально плиты, которыя изображены серебромъ, въ означеніе, что въ тамошнихъ мѣстахъ добывается камней для фундамента нужныхъ и извести въ большомъ количествѣ.

ДОДАТОК 2

ГЕРБЫ МІСТ БРАЦЛАВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА,
ЗАТВЕРДЖЕНІ 22 СІЧНЯ 1796 Р/

Губернскаго города Брацлава

Сей городъ имеетъ гербъ данный отъ нынѣшняго Короля Польскаго Станислава Августа, изображающій въ красномъ поле на каменной горѣ крепость съ двумя по сторонамъ башнями, и съ третьею посреди, которая разрушена, въ ознаменіе, что городъ сей еще до 1616 года былъ Столичнымъ брацлавскаго повета и во время Короля Александра выстроенъ въ немъ замокъ, который отъ разныхъ въ послѣдствіи времени замешательствъ и осажденій разрушенъ. Сей гербъ оставляется безъ перемены, а для означенія присоединенія и подданства сего края къ Россійской Имперіи изображается Государственный ея гербъ, то есть, двуглавый орелъ, на груди же его положенъ показанной города Брацлава гербъ.

Сей гербъ помещенъ во всехъ гербахъ уездныхъ сей Губерній городовъ въ верхней части ихъ для показанія принадлежности оныхъ къ той Губерній.

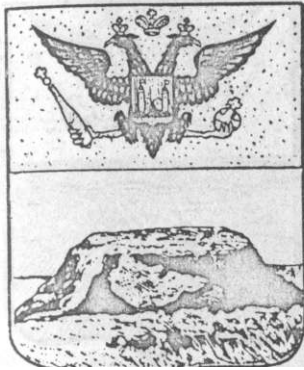

Тулчина

Въ ознаменованіе избытка хлебнаго урожая и плодородія земель сего уезда поставлены въ голубомъ поле три золотыя снопа ржи.

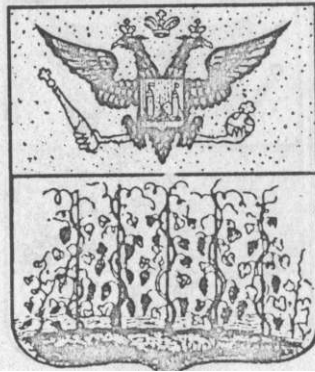

*Подано за Полным собраніемъ законовъ Россійской имперіи. — СПб., 1830. — Т. 23. — № 17435. В текстахъ збережено транскрипцію оригіналу

Бершади

Въ серебряном поле видны остатки древняго землянаго укрепления, каковое до ныне еще находится близъ сего новаго города, не имеющаго въ прочемъ особливыхъ отличий.

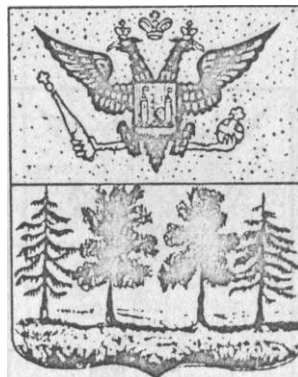
Могилева

Въ серебряномъ поле произрастающій виноградъ, который въ окрестностяхъ сего города родится обильно.

Винницы

Въ 1650 году Королемъ Яномъ Казимиромъ данъ сему городу гербъ, который изображаетъ въ красномъ поле золотую уду на два жала въ стороны разделенную, а въ корне содержащую крепость, подъ которою косьмъ крестомъ же положены два меча натуральнаго вида.

Литина

Въ знакъ большаго обилия въ сей округе лесовъ, поставлены въ серебряномъ поле натуральнаго вида четыре дерева, посреди две рядомъ сосны, а по сторонамъ ихъ две же ели.

Пятигоръ

Въ голубом поле видна вспаханная нива, на которую съ левой стороны изъ золотого облака рогъ изобилія сыплеть хлебныя семена, сим означается богатой урожай въ сем уезде хлеба.

Ямполья

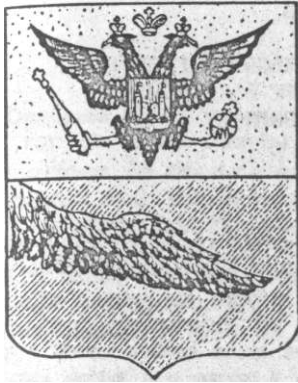
Въ зеленомъ поле изображена съ права на лево протекающая серебряная река, на которой въ правой стороне показывается часть пороговъ; на берегу въ нижней части щита видны со стороны кормы, два строящіяся судна съ подпорами. По положенію сего города ниже пороговъ при реке Днестре, которая уже не имеетъ препятствія свободному плаванію, предполагаемъ всю удобность къ устройенія тутъ верфи для судовъ.

Сквиры

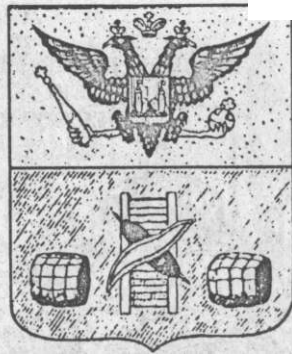
Местечко Сквиры существовало еще до 1564 года, потомъ было разорено, и паки въ 1591 году возобновлено Королемъ Зигмундомъ III, которой тогда же и гербъ оному далъ, изображающей въ черномъ поле золотую крепостную стену съ воротами посреди оной, надъ коими возвышенная башня, имеющая въ короне радванъ.

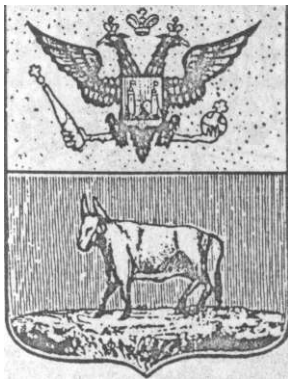
Гайсина

Въ зеленомъ поле видно съ правой стороны простертое орлиное крыло, серебромъ изображенное. Таковой гербъ данъ сему городу въ 1744 году Ноября 22 Королемъ Польскимъ Августомъ III.

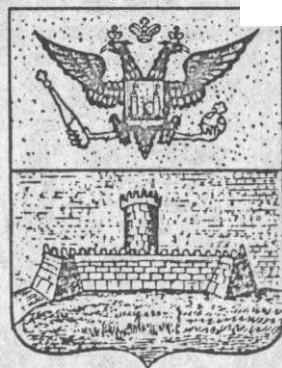
Махновки

По состоянію тамо разныхі иждивеніемъ помещика заведенныхъ фабрикъ и рукоделій, коихъ произведенія суть лучшія во всемъ тамошнемъ краю и оними место сіе отличается, то въ изьявленіе сего изображены въ зеленомъ поле крестообразно положенные по прямой черте бердо, и косвенно челнокъ и цевка, а по сторонамъ ихъ въ золотые тюки связанные изделия.

Липовца

Въ семь уезде производится наилучшее скотоводство, которое составляемъ главныя тамошнихъ жителей избытки; и такъ въ означеніе сего преимущества въ красномъ поле виденъ стоящій серебряный быкъ.

Хмельника

Около 1500 года въ местечке Хмельникъ для защиты отъ набеговъ Татарскии построенъ замокъ, въ достопамятность чего Король Польскій Зигмундъ III далъ войску Хмельницкому гербъ знаменующій каменную въ голубомъ поле башню огражденную стеною серебромъ изображенныя.

ДОДАТОК

3

ПРОЕКТИ ГЕРБІВ МІСТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ,
ВИГОТОВЛЕНІ У ГЕРБОВОМУ ВІДДІЛЕННІ
ДЕПАРТАМЕНТУ ГЕРОЛЬДІЇ

Описание герба губернского города Каменец-Подольска

Въ лазуревомъ поле солнце, о шестнадцати лучахъ, надъ солнцемъ золотой крестъ. Щитъ украшенъ золотою башенною короною о трехъ зубахъ, и окруженъ двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проектъ підготовлено 3 лютого 1859 р. ^А

II Описание герба Подольской губернии

Въ лазуревомъ поле золотое солнце о шестнадцати лучахъ, надъ солнцемъ золотой крестъ. Щитъ украшенъ Императорскою короною и окруженъ золотыми дубовыми листьями, соединенными Андреевскою лентою.

Проектъ підготовлено 10 жовтня 1858 р.

<= Описание герба уездного города Ольгополя

Въ зеленомъ поле, усеянномъ золотыми пчелами серебряный лопата и коса, расположенный накрестъ. Въ вольной части гербъ Подольской губерній. Щитъ увенчанъ серебряною башенною короною о трехъ зубахъ и окруженъ двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проектъ підготовлено 1 квітня 1858 р.

В текстах збережено транскрипцію оригіналу.

Описание герба уездного города Новой Ушицы

В серебряную щите шесть черных горь, из которых средняя увенчана червленым крестомъ. В вольной части щита гербъ Подольской губерніи. Щитъ увенчанъ серебряною башенною короною о трехъ зубцахъ и окруженъ двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

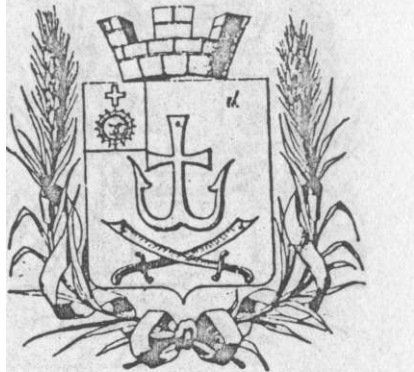
Проектъ підготовлено 24 березня 1864 р.

Описание герба уездного города Винницы

Въ червленомъ поле серебряная двойная уда с крестомъ въ середине; въ оконечности щита два накрестъ положенные золотые дугообразные меча. Въ вольной части гербъ Подольской губернии. Щитъ увенчанъ серебряною башенною короною о трехъ зубцахъ и окруженъ двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проектъ підготовлено 15 березня 1860 р.

Описание герба уездного города Могилева

Въ серебряномъ поле, на зеленой могиле, произрастающая виноградная лоза, натурального цвета. Въ вольной части гербъ Подольской губерніи. Щитъ увенчанъ серебряною башенною короною о трехъ зубцахъ и окруженъ золотыми виноградными лозами, соединенными Александровскою лентою.

Проектъ підготовлено 31 липня 1859 р.

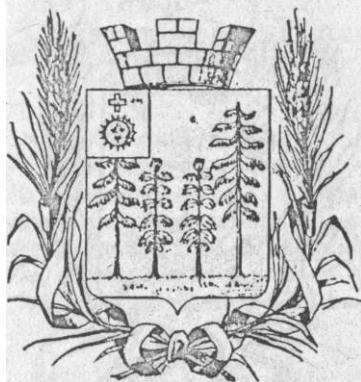

Описание герба уездного города Балты

Щит разделенный ромбодально лазурью и золотом с колосьями в каждой части, перемешанных метала и финифти. В вольной части щита герб Подольской губернии. Щит увенчан серебряною башенною о трех зубцах короною и окружен двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проект подготовлено 17 березня 1864 р.

Описание герба уездного города Литина

В серебряном поле две сосны, по сторонам которых две ели натуральная цвета. В вольной части герб Подольской губернии. Щит увенчан серебряною башенною короною о трех зубцах и окружен двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проект подготовлено 4 сепня 1859 р.

Описание герба уездного города Гайсина

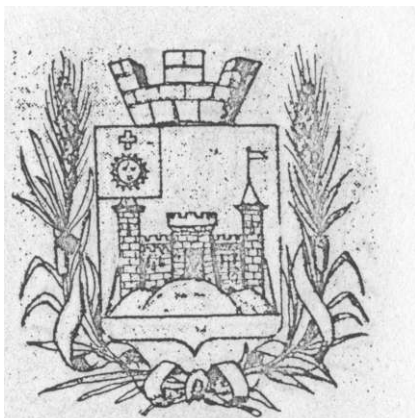
В зеленом поле серебряное орлиное крыло, выходящее справа. В вольной части герб Подольской губернии. Щит увенчан серебряною башенною короною о трех зубцах и окружен двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проект подготовлено 4 сепня 1859 р.

Описание герба уездного города Брацлава

Въ червленомъ поле, на золотой горе, таковая же крепость о трехъ башняхъ, изъ коихъ средняя разрушена. Въ вольной части гербъ Подольской губерній. Щитъ увенчанъ серебряною башенною короною о трехъ зубцахъ и окруженъ двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проектъ підготовлено 7 серпня 1859 р.; 15 березня 1860 р.

Описание герба уездного города Ямполья

Щитъ пересеченный серебромъ и зеленою, въ средине котораго корабль съ верхнею частью зеленою, а нижнею серебряною. В вольной части гербъ Подольской губерній. Щитъ увенчанъ серебряною башенною короною о трехъ зубцахъ и окруженъ двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проектъ підготовлено 11 березня 1860 р.

Описание герба уездного города Летичева

Въ лазуревомъ щите серебряный идущий волкъ, съ червлеными глазами и языкомъ. Въ вольной части щита гербъ Подольской Губерній. Щитъ увенчанъ серебряною башенною о трехъ зубцахъ короною и окруженъ двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проектъ підготовлено 17 березня 1860 р.

Описание герба уездного города Проскурова

В лазуревом щите две на кресте положенные серебряные стрелы на которых лежит таковая же опрокинутая стрела. В вольной части щита герб Подольской губерний. Щит увенчан серебряною башенною короною о трех зубцах и окружен двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проект підготовлено 31 березня 1864 р.

Гербъ заштатнаго города Хмельника

В лазуревом поле серебряная башня въ таковой же стене. В вольной части гербъ Подольской губерний. Щитъ увенчанъ червленю башенною короною о трехъ зубцахъ и окруженъ двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проект підготовлено 7 квітня 1864 р.

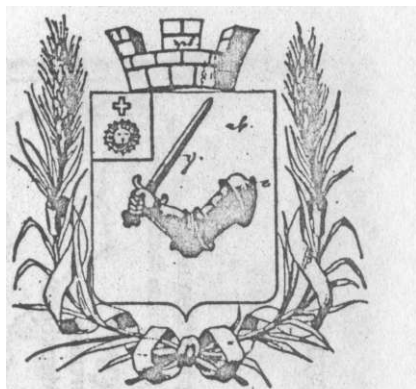
Описание герба заштатного города Барь

В лазуревом щите две соединенныя руки натуральной цвета, сопровождаемые четырьмя золотыми кукурузовыми колосьями 1, 2, 1. В вольной части щита гербъ Подольской губерний. Щитъ увенчанъ червленю о трехъ зубцахъ короною и окруженъ золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Описание герба заштатного города Вербовца.

Въ червленомъ щите въ серебряные латахъ рука держащая золотой мечъ. Въ вольной части гербъ Подольской губерній. Щитъ увенчанъ червленою башенною короною о трехъ зубцахъ и окруженъ двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проектъ підготовлено 31 березня 1864 р.

Описание герба местечка Тульчина.

Въ лазуревомъ поле три золотые снопа ржи, связанные червлеными лентами. Въ вольной части гербъ Подольской губерній. Щитъ увенчанъ червленою башенною короною о двухъ зубцахъ и окруженъ двумя золотыми колосьями, соединенными лентою Ордена Св. Благоверного Великого Князя Александра Невского.

Проектъ підготовлено 18 травня 1867 р.

Описание проекта герба заштатного города Сальницы

Въ червленомъ щите золотая оторванная баранья голова съ червлеными глазами и языкомъ. Въ вольной части гербъ Подольской губерній. Щитъ украшенъ червленою башенною о трехъ зубцахъ короною и окруженъ двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проектъ підготовлено 24 травня 1867 р.

ДОДАТОК 4

КАРТА «ГЕРАЛЬДИКА МІСТ ПОДІЛЛЯ У XV—XVIII СТ.»

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Кордони:

- — держав-воєводств
- губерній
- герцогства

- Міста Брацлавського 1569—1793 рр. та Подільського 1434—1793 рр. воєводств на Магдебурзькому праві
- ☐ Герби міст Брацлавського та Подільського намісництв у 1795—1796 рр.
- △ Проекти гербів Подільської губернії на 12.XII.1796 р.

Цифрами на карті позначені:

- 1 Сальниця
- 2 Стара Синява
- 3 Новий Костянтинів
- 4 Янушгород (Марковка)
- 5 Михалполь
- 6 Ярмолинці
- 7 Чернокозинці
- 8 Стара Ушиця
- 9 Ялтушків

ЗМІСТ

Головні аспекти дослідження територіальних гербів та особливості процесу міського герботворення на Поділлі	3
Міська геральдика Поділля періоду Речі Посполитої	13
Гербова традиція міст Поділля наприкінці XVIII — у середині XIX ст.	45
Герби Подільського та Брацлавського намісництв.	45
Стан міської геральдики на середину XIX ст.	54
Діяльність Гербового відділення у створенні міських гербів Подільської губернії	60
Побутування територіальної емблематики	70
Висновки	76
Примітки	82
Додатки	
Додаток 1. Герби міст Подільського намісництва, затверджені 22 січня 1796 р.	91
Додаток 2. Герби міст Брацлавського намісництва, затверджені 22 січня 1796 р.	94
Додаток 3. Проекти гербів міст Подільської губернії, виготовлені у Гербовому відділенні Департаменту Герольдії	98
Додаток 4. Карта «Геральдика міст Поділля у XV—XVIII ст>.	104

Підписано до друку і Ф о р м а т 60 * 84Б
Ум.друккарк 6, тФ Облвидарк.
Тираж 300 Зам. 7»7 ¹⁹⁹⁴Р< Ціна договірна.
Поліграф. дня Ін-ту історії України НАН України